

Примітки

Скорочення

BAL	Федеральний архів Німеччини, відділення у м. Людвігсбург
BDC	Центр документації у Берліні
IMT	Записи судових слухань у справі проти головних воєнних злочинців у рамках Міжнародного Нюрнберзького трибуналу, Злочини війни, NA
КТВ	Журнал бойових дій
МНІ	Архів Інституту воєнної історії, м. Прага
NA	Національний архів США, м. Колледж-Парк, штат Меріленд
NMT	Записи судових слухань у справі проти воєнних злочинців у рамках Нюрнберзьких військових трибуналів
RG	Група документів в архіві
USHNMA	Архів Меморіального музею Голокосту США (м. Вашингтон, округ Колумбія, США)
ГАРФ	Державний архів Російської Федерації, м. Москва
ДАВО	Державний архів Вінницької області
ДАЖО	Державний архів Житомирської області
РГВА	Російський державний воєнний архів, м. Москва (колишній «Особливий архів»)
ЦДАВОУ	Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ

Вступ

- 1 Magosci, *A History of Ukraine*, 638.
- 2 Brown, *A Biography of No Place*.
- 3 Наприкінці 1942 р. є контори комісаріату житомирського регіону, розділеного на двадцять п'ять округів, відомих як *гевітскомісаріати*, було призначено 870 німців з Райху. У лютому 1943 р. було здійснене перепланування адміністративної структури генерального округу Житомир і створено двадцять шість округів. ДАЖО, Р1151-1-26.
- 4 Щодо гітлерового бачення колоніалізму як закордонної політики із першочерговими економічними інтересами див.: Townshend, «Hitler and the Revival of German Colonialism» у *Nationalism and Internationalism*, ed. Earle, 399–430. Рання праця Ганни Арендт (Hannah Arendt) та

- Рафаеля Лемкіна (Raphael Lemkin) про нацизм, геноцид та імперіалізм знайшла продовження у: Kamenetsky, *Secret Nazi Plans for Eastern Europe* та W. Smith, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*. Також див.: Lennox, Friedrichsmeyer and Zantop, *The Imperialist Imagination* та Jürgen Zimmerer, «Colonialism and the Holocaust: Toward an Archeology of Genocide» у: Moses, ed., *Genocide and Settler Society*.
- 5 До пізніших досліджень історії переселення та генерального плану «Ост» належать: Aly and Heim, *Vordenker der Vernichtung*; Rössler, Schleiermacher and Tollmein, eds., *Der «Generalplan Ost»*; R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg*; та Aly, «Final Solution».
 - 6 Hitler, *Mein Kampf*, 654.
 - 7 Комісари носили світло-коричневі костюми у військовому стилі з медалями й орденами. Див.: «Richtlinien für die Ausrichtung der Gefolgschaft: Das öffentliche Auftreten der Deutschen», видану головнокомандувачем СС і поліції 22 червня 1942р., USHMMMA, RG 11.001m15, reel 83, 1323-2-272. Щодо теоретиків та ідеологів експансіоністського світобачення, див.: Haushofer, *Weltpolitik von Heute* та Burleigh, *Germany Turns Eastward*.
 - 8 Щодо ремарок Гітлера про «плідних» українських жінок і політику стерилізації, яка постала на основі цього, див. запис від 22 липня 1942 р., *Hitler's Table Talk*, 587–588. Наказ Бормана, 23 липня 1942 р., NA, RG 238, NO-1878. У меморандумі Коха стосовно нових пайків для українців, він обгрунтовував таку зміну політики ремарками Гітлера про те, що зерно росло у великій кількості навколо його вінницького бункера, у той час як німці Райху недоїдали. Наказ Коха у «Vermek über die Tagung in Rivne», 26–28 серпня 1942 р. NA, RG 242, T-454/R 92/000895.
 - 9 Промова Гайнріха Гімmlера в Гегевальді, 16 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 90/22.
 - 10 Свідчення Пауля Альберта Шеера (Paul Albert Scheer), 29 грудня 1945 р., USHMMMA, RG 06.025 Kiev. Witte et al., eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*, 498–499. Про голод у Києві див.: Berkhoff, *Harvest of Despair*, 164–186.
 - 11 Про процес радикалізації в рамках диктаторського правління Гітлера див. аналіз «роботи назустріч фіюеру» у: Kershaw, *Hitler, 1889–1936*, 529.
 - 12 Див.: Charles Sydnor, «Reinhard Heydrich: Der 'ideale Nazionalsozialist'» у *Die SS*, eds. Smelser and Syring, 208–219, та Wistrich, *Wer war wer*, 161. Щодо вирішальної присутності Гайдріха у житомирському гене-

- ральному окрузі див. свідчення колишнього службовці SK4a Аугуста Гефнера, 6 липня 1965 р., суд над Куно Калсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62, 17.
- 13 Див.: Snyder, «The Causes of Ukrainian–Polish Cleansing, 1943», 204–205. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*.
- 14 Ці цифри базуються на переписі населення, проведеному в СРСР 1939 р. Оскільки до підрахунку було включено частини радянських областей Вінниці та Полісся, котрі потрапили до складу контрольованої Румунією Трансністрії та до райхскомісаріату Остланд, вони не мають точної відповідності із плановим рівнем продуктивності сільського господарства генерального округу Житомир. Див. рапорт міністерства окупованих східних територій «Der Generalbezirk Shtytomyr», 15 березня 1942 р., 15–16, ДАЖО, Р1151с-1-51. Житомирська область (створена 1937 р.) і Вінницька область (створена 1932 р.) були окремими адміністративними одиницями на території Української Радянської Соціалістичної Республіки. У дорадянські часи регіон навколо Житомира, Вінниці та Бердичева був відомий як Поділля на правобережжі Дніпра. Див.: Magosci, *A History of Ukraine*, 5–8.
- 15 Глибокий аналіз польської історії житомирського регіону та радянської «антиполонізації» див. у: Brown, *A Biography of No Place*, 18–55, 134–140.
- 16 Відділ статистики генерального комісаріату Житомир, березень 1942 р. Окружні звіти про населення та його професійний розподіл, ДАЖО, Р1151-1-700. Про вплив індустріалізації на українське суспільство у міжвоєнний період див.: Krawchenko, *Social Change and National Consciousness*, 119–130. Стосовно впливу радянської політики щодо національних меншин на українців див.: Liber, *Soviet Nationality Policy*. Провал українізації та русифікації вдало показано у: Martin, *The Affirmative Action Empire*, 122–124.
- 17 Weeks, *Nation and State*, та Snyder, *The Reconstruction of Nations*, 119–122.
- 18 Potichnyi and Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations*. Див. статті про Житомир, Вінницю та Бердичів у: *The Encyclopedia of Jewish Life*, ed. Spector.
- 19 Любар – 70%; Олевськ – 42; Чуднів – 46; Коростень – 35; Хмільник – 63; Бершадь – 73; Іллінці – 63; Томашпіль – 62; Тульчин – 41%. Ці дані за 1939 р. було зведено 1996 р. у неопублікованому звіті житомирського відділення Єврейської Агенції. Також див.: Altschuler, *Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust*.

- 20 Політику царату було спрямовано на асиміляцію та секуляризацію населення шляхом заборони друкування книг на івриті й обмеження кількості місць для навчання рабинів у Вільні та Житомирі. Raisin, *The Haskalah Movement in Russia*, 15, 186 та 197. Дані щодо населення взято із *The Encyclopedia of Jewish Life*, ed. Spector; див. статті про Бердичів і Житомир.
- 21 Див.: Sword, ed., *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces*.
- 22 Див. рапорт Штумппа про його діяльність у період із серпня по вересень 1941 р., надісланий Bfh. rückw.H.Geb.Süd. Ic, NA, RG 242, T-501/R 6/001142–52; також див. рапорт VoMi від 12 жовтня 1941 р. «Volksdeutsche in Shitomir», NA, RG 242, T-454/R 100/000661–670. За словами Бухвайлера (Buchweiler), 1926 р. на території навколо Житомира проживало 76 185 етнічних німців (1941 р. ще близько 40 000); див.: Buchweiler, *Volksdeutsche in der Ukraine*, 129. Міграція німців до України значно зросла у XVIII ст., коли за правління Катерини II колоністів було запрошено для розбудови Поволжжя. Станом на початок XX ст. в Україні існувало понад 300 німецьких поселень, в яких нараховувалося понад 500 000 жителів. Див.: «Braune Mapp: Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten, Teil II: Reichskommissariat Ukraine», ГАРФ, 7021-148-183, та Fleischhauer and Pinkus, *The Soviet Germans*.
- 23 Щодо радянських записів про поселення етнічних німців на Житомирщині у міжвоєнний період, див.: ДАЖО, P85-1-490, 491, 661. Див. також: Martin, *Affirmative Action Empire*, 40–45.
- 24 Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, 2:35, 41.
- 25 Упродовж 1930-х рр. нацистська програма «Нужденні брати» поширилася на етнічне німецьке населення Житомира. Див. дослідження про села Житомирщини за 1941–1942 рр., підготовлені агентом Розенберга Карлом Штумппом, ДАЖО, P1151-1-142.
- 26 Відповідно до рапортів Штумппа, що був схильний до перебільшення, населення сіл фольксдойче Звягільського району, таких як Владин із 250 осіб, зменшилося принаймні вдвічі 1936 р. У селі Маковіць із 259 етнічних німців, що проживали в ньому, 172 особи було депортовано; у селі Теснівка 1934 р. жило 335 фольксдойче, 146 з яких було депортовано 1935 р.; у Новій Романівці нараховувалося 556 етнічних жителів-німців, з яких депортації піддано 338. 1935 р. у селі Миколаївці жило 300 етнічних німців; станом на 1939 р. кількість цієї громади зменшилася до 151 особи. Див. дослідження сіл Штумппа, ДАЖО, P1151-1-142. Щодо депортацій та «сертифікатів Гітлера» у 1933–1934 рр. див.: NA, RG 242, T-501/R 6/001142–52.

- 27 Про пакт між Гітлером і Сталіним, а також про фольксдойче, див.: Kleist, *Zwischen Hitler und Stalin*, 86–90, 105.

Розділ 1

- 1 Boehmer, *Colonial and Postcolonial Literature*.
- 2 Як показав історик Вудро Сміт (Woodruff Smith), провідні науковці кайзерівського Райху не достатньо наголосили на тому, наскільки популярною та поширеною була ідея імміграції та колоніального переселення у 1880-х та 1890-х рр. Див. Smith, *The German Colonial Empire*, 30; Oelhafen von Schoellenbach, *Die Besiedlung Deutsch Südwestafrikas*, 114. Майор штурмгруппи SWA з 1911 по 1919 рр. Ельхафен фон Шоелленбах зазначав, що розумні та фізично здорові німці були винятковими колонізаторами та поселенцями. Колонії ускладнювали, а водночас розв'язували «жіноче питання»; див.: Wildenthal, *German Women for Empire*.
- 3 Див.: Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe*, 79–95 та Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 123–125. Неопублікований рукопис Лемкіна з історії геноциду та колоніалізму знаходиться серед збірки його документів, що зберігаються в Американському єврейському історичному товаристві у Нью-Йорку. Я вдячна Джону Докеру та Енн Кертхойс за те, що звернули мою увагу на цей матеріал.
- 4 Norman Goda, *Tomorrow the World*, та Zantop and Jameson, *Colonial Fantasies*.
- 5 NMT, NO-1805. Передруковано в: Kamenetsky, *Secret Nazi Plans*, 189–192 (Appendix 2).
- 6 Також див.: Alan Steinweis, «Eastern Europe and the Notion of the “Frontier” in Germany to 1945», у *Germany and Eastern Europe*, eds. Bullivant, Giles, and Pape, 56–69. Grill and Jenkins, «The Nazis and the American South in the 1930's», 667–694. Grönig and Wolschke-Blumahn, *Der Drang nach Osten*, 132. Фотографії волинських фольксдойчів у критих фургонах див. у праці: du Prel, ed., *Deutsche Generalgouvernement Polen*.
- 7 Black, «Askaris in the ‘Wild East’».
- 8 Див. відповідний розділ у: Darre, *Neuadel aus Blut und Boden*, про Гегегоф, який був подібний до пізніших сільських громад, сформованих на території Гегевальду у 1942–1943 рр. Дарре народився у 1895 р. у німецькому поселенні в Аргентині і навчався у британській приватній школі, а також у *Kolonialschule* у Віценхаузені. Читайте його біографію у: *Das Deutsche Führerlexikon 1934/1935*, 21–22. Також див.: Corni, Gies, «*Blut und Boden*».

- 9 Wippermann, *Der «deutsche Drang nach Osten»*.
- 10 Steinweis, «Eastern Europe and the Notion of the Frontier», 61–63.
- 11 Ibid., 56–69.
- 12 Herwig, «Geopolitik», 218–241.
- 13 Див. дискусію з приводу німецьких утопій у Mosse, *The Crisis of German Ideology*, 113, 114. Щодо жінок, див.: Harvey, *Women and the Nazi East*, 1–22.
- 14 Див. останній аналіз адміністрації Ober Ost Людендорфа: Liulevicius, *War Land on the Eastern Front*, 8. Див. обговорення впливу Пола Рорбаха у: Fedyshin, *Germany's Drive to the East*, 24–25. З питання порівняння окупації під час Першої та Другої світових війн див.: Torke and Himka, eds., *German-Ukrainian Relations*, 95–99.
- 15 Див.: Igor Kamenetsky, German Colonization Plans in Ukraine during World Wars I and II, у *German-Ukrainian Relations*, eds. Torke and Himka, 95–99.
- 16 Mosse, *The Crisis of German Ideology*, 116–117, та Harvey, *Women and the Nazi East*, 23–44.
- 17 Noakes and Pridham, *Nazism: A Documentary Reader*, 1:14–15.
- 18 Підготовлено активістом DNVP Готглобом Траубом, цитата із праці: Murphy, *The Heroic Earth*, 195.
- 19 Ibid., 193. Стосовно Колоніальної асоціації Райху, див.: Hilderbrand, *Vom Reich Zum Weltreich*.
- 20 Службова записка Госсбаха із засідання від 5 листопада 1937 р. подана у книзі: Hilderbrand, *Vom Reich Zum Weltreich*, 682.
- 21 Schmokel, *Dream of Empire*, 95.
- 22 Німецькі експансіоністські ідеології – життєвий простір, колоніалізм поселенців та світова політика (Weltpolitik) – розглянуто у: W. Smith, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*.
- 23 Монолог Гітлера від 17 вересня 1941 р., *Hitler's Table Talk*, 34.
- 24 Монологи Гітлера за 8–11 серпня 1941 р., *ibid.*, 24.
- 25 До народів германського типу Гітлер відносив голландців, люксембуржців, данців, фламандців, шведів, норвежців, ельзасців, а також українських дітей із світлим волоссям та блакитними очима. За словами Шпеєра, Гітлер також заявляв, що втрата кількох сотень тисяч німців на полі бою не грала ніякої ролі, оскільки такі втрати можна було легко виправити за два-три роки. Speer, *Spandau*, 46–49.
- 26 Kershaw, *Hitler, 1936–1945*, 400–405.
- 27 Монолог Гітлера від 22 серпня 1942 р., *Hitler's Table Talk*, 654–655.
- 28 Alsdorf, *Indien*, 64.

- 29 *Hitler's Table Talk*, 654–655.
- 30 Schmalz and Sinner, «The Nazi Ethnographic Research of Georg Leibbrandt and Karl Stumpff», 28–64.
- 31 Меморандум генерального комісара Клемма до окружних комісарів, 27 лютого 1942 р., ДАЖО, Р-1151с-1-21. Книги для адміністраторів у бібліотеці націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини перераховані в ДАЖО, Р-1151-1-104.
- 32 Промова Гайнріха Гімлера в Гегевальді, генеральний округ Житомир, Україна, 16 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 90/18.
- 33 Щодо загального прийняття британської моделі та перенесення імперських концепцій, див.: Schumacher, «The American Way of Empire», 35–50.
- 34 Нацистські теоретики расизму також захоплювалися Індією, на яку вони пред'являли права як на власну арійську спадщину. Див.: Lixfield and Dow, *Folklore and Fascism*; Poliakov, *The Aryan Myth*; Kater, *Das «Ahnenerbe» der SS*.
- 35 Щодо ментальності *tabula rasa* та антибільшовизму див.: Dr. Guilleaume, «Gedanken zur Verwaltungsorganisation des Ostraumes». NA, RG 242, T-454/R 156/99-498 (MR 336), та Aly and Heim, *Vordenker der Vernichtung*.
- 36 *Hitler's Table Talk*, 588–589.
- 37 Informationsblätter Polizeischulungsleiter, командувач поліції в Україні (Der Befehlshaber der Ordnungspolizei für Die Ukraine), «Wie verhält sich die deutsche Polizei der einheimischen Bevölkerung im Osten gegenüber?», 29 травня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-147а, 5.
- 38 Епп намагався переконати нацистських керівників та німецьку громадськість у важливості закордонних колоній і посприяв зростанню сильних антиверсальських настроїв та усвідомлення необхідності повторної мілітаризації Німеччини. Див.: Епп, *Deutschlands kolonile Forderung*.
- 39 З питання посилань на Togo-Gesellschaft та Togo-Ost, див.: USHMM, RG 31.002M, reels 2, 4, у вибраних записах у ЦДАВОУ. Співпраця між кайзерівськими агентами в Того та Інститутом ім. Букера Т. Вашингтона розглядається у: Zimmerman, «The Tuskegee Institute in German Togo and the Construction of Race in the Atlantic World».
- 40 Wildenthal, *German Women for Empire*, 197.
- 41 Я дякую Девідові Ферберові за інформацію стосовно східних африканців у Вартхегау, а також за додатковий матеріал про колоніальні

теорії та політику в Польщі. Див.: «Litzmannstädter Zeitung», USHMMA Newspaper Collection. Також див. докторську дисертацію: Furber, «Going East».

42 Kershaw, *Hitler, 1936–1945*, 384.

Розділ 2

- 1 У північній частині комісаріату, на Подільській низовині, «темпи урбанізації знизились на 5 відсотків у період між 1926 та 1939 р.», за твердженням Кравченка, *Social Change and National Consciousness*, 119.
- 2 Офіцер абверу із групи армій «Південь» писав про це у жовтні 1941 р. Див.: «Stimmung und Lage beim Einmarsch der deutschen Truppen». Abwehr II bei Heeresgruppe Süd, 28 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-77/R 1028/6500707.
- 3 «Erlass Adolf Hitlers vom 13. Mai 1941 über die Ausübung der Kriegsggerichtsbarkeit», у *Europa unterm Hakenkreuz*, ed. N. Müller, 132, та *Verbrechen der Wehrmacht*, ed. Hambuerger Institut für Sozialforschung, 46–49. Стосовно планування перед операцією «Барбаросса» масових убивств і, зокрема, повного винищення єврейського населення, див.: Breitman, *The Architect of Genocide*, 146–166.
- 4 Див. свідчення Лееба (Leeb), NMT, High Command Case XII, vol. 10, 1090–91. Наказ комісара знаходиться в NA, RG 238, NOKW-1076. Бехлер свідчив у грудні 1943 р. Див.: Breitman, *The Architect of Genocide*, 284, п. 21.
- 5 Стосовно звернення Гітлера від 30 березня 1941 р. та наказів, що переросли у «Правила» та «Наказ про комісарів», див.: Hans-Adolf Jacobsen, «Kommissarbefehl und Massenexekutionen sowjetischer Kriegsgefangener», у *Anatomie des SS-Staates*, ed. Buchheim et al., 144–152.
- 6 «Правила», цей цілком таємний меморандум, було розповсюджено Йодлем серед командирів рівня дивізії із вказівкою подальшого поширення (на рівень батальйону – 15 червня 1941 р.). «Принципи» Йодля командирам дивізій, отримані 454-ю охоронною дивізією 8 червня 1941 р., KTB SD454, Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2215/000711–13. Додаткова документація про знищення мирного населення під час війни була оприлюднена в праці: Jacobsen, «Kommissarbefehl und Massenexekutionen», 166–194.
- 7 Меморандум про «Правила» було розповсюджено на рівні роти. Головнокомандувач збройних сил Альфред Йодль забезпечив виконання цього меморандуму та пропагандистських заходів під час бойових

- дій у червні 1941 р. Див.: «Aus den Weisungen des Chefs des OKW vom Juni 1941 zur propagandistischen Beeinflussung der Angehörigen der Roten Armee und der sowjetischen Zivilbevölkerung» у *Die Faschistische Okkupationspolitik*, ed. N. Müller, 153–155.
- 8 Зібрання зазначене у журналі бойових дій 454-ї охоронної дивізії у записі від 20 червня 1941 р. Див. конкретні вказівки щодо поводження із мирним населенням, «Freischärlern usw.», а також із політичними комісарами у нотатках зборів: «Kommandeur Besprechung vom 20 Juni 1941», в КТВ SD454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2215/000393 та 000684–5.
- 9 Окрім цього, 11-та армія, яка складалася із німецьких та румунських військ, увійшла до складу групи армій «Південь» і слугувала як передова частина на південних кордонах України (із айнзацгрупою D). Про повний бойовий штат групи армій «Південь», червень–липень 1941 р., див.: *Militärgeschichtes Forschungsamt*, ed., «Germany and the Second World War», 4: 550–55.
- 10 АОК 17 Іс/АО, 8 та 9 липня 1941 р., NA, RG 242, T-312/R 674/8038278–9.
- 11 Колишній радянський пілот часів Другої світової війни із Житомира, Павло Горлач, бесіда із автором, 15 травня 1996 р., Житомир, Україна.
- 12 Mordechai Altshuler, «Escape and Evacuation of Soviet Jews», у *The Holocaust in the Soviet Union*, ed. Dobroszycki and Gurock, 94–96.
- 13 *Ibid.*, 94.
- 14 Пізніше, у липні, СД знайшла в Житомирі радянські накази про системне винищення «усього державного майна, наприклад, будівель та провіанту». За твердженнями СД, радянський наказ також передбачав евакуацію політичних комісарів, росіян та «євреїв». *Meldungen der Einsatzgruppen und -kommandos, Einsatzgruppe C, Standort Chitomir (sic)*, 29 липня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/7–10. Деякі описи знищення матеріальних ресурсів було опубліковано в місцевій газеті. Наприклад, у селі Баронівка до вторгнення нацистів було 170 хат, а вціліло лише 7. У Яльцівці свого часу було 240 хат, а у вересні залишилось тільки дев'ять; див. «Українське слово» (Житомир), 7 вересня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
- 15 Біля міста Житомир німецькі СС та поліція знайшли понівечені рештки колишніх в'язнів; частини тіл було кинуте у каналізацію та стічні труби, а також криниці. Есесівці сфотографували сліди цих звірств задля пропаганди і провели відплатну акцію проти місцевих євреїв, яких публічно звинуватили у скоєнні звірств. Див.

- допит Віктора Трілла, водія Пауля Блобеля, 25 червня 1960 р., VAL, 207 AR-Z 419/62; та статтю в газеті «Українське слово» (Житомир), 17 серпня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
- 16 Див. рапорт розвідки 60 піхотної дивізії (моторизованої) до головного командування 48-ї армії, 13 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000425.
- 17 Див.: «Morgenmeldung 16 I.D. (mot)» із Oblt. Holtermann, 10 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000277.
- 18 «Лінія Сталіна», хоча й базувалася на принципах захисту «лінії Мажіно», була роз'єднаною мережею укріплених районів у радянській Росії. На Житомирщині частини «лінії Сталіна» проходили навколо Звягеля (Новограда-Волинського) та Вінниці, Clark, *Barbarossa*, 30–31.
- 19 Див. повідомлення зі Звягеля (MG батальйони 86 та 56) до головнокомандувача Panzergruppe I від 9 липня 1941 р., NA, RG 242, T-313/R 10/7241488.
- 20 Panzer Gruppe I, Abt. Ic/AO, 9 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000267–268.
- 21 60 піхотна дивізія Ic до 48-ї АК Ic, 11 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000340–341 та 000424.
- 22 В одному рапорті йдеться про те, що від 50 до 60 відсотків з них мали листівки. Fernspruch 16 Pz.-Div., 14 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000467.
- 23 48-а АК до Panzer Gruppe Pс/AO, 11 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000315–6.
- 24 48-а АК до Panzer Gruppe I, 13, 14 та 16 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000424, 000468, 000544–5.
- 25 Див. рапорт АОК 17, Ic від 19 липня 1941 р., частина (3), NA, RG 242, T-312/R 676/8310377.
- 26 АОК 6 Ic відрепортувала про те, що в околицях Житомира та в лісах росіяни покинули багато танків та літаків. NA, RG 242, T-312/R 1406/000299.
- 27 Окрім договору між Гайдріхом та Вагнером, їхню таємну згоду було засвідчено в меморандумі ОКН від 28 квітня 1941 р. про те, як армія повинна підтримувати сили безпеки СС при виконанні ними «спеціальних завдань». Див.: NMT, High Command Case XII, NOKW-2080 та NOKW-3234. Ці документи вищого командування збройних сил про співпрацю СД та військових передруковано в: *Anatomie des SS-Staates*, ed. Vuchheim et al., 2: 171–173. Куно Каллсен, офіцер зондеркоманди 4а, зазначав, що серед колони військових рухались два автомобілі,

- які везли членів їхньої команди, і що СД прибуло в Житомир «під прикриттям бронетанкових військ». Допит Куно Каллсена, 28 червня 1965 р., BAL, 207 AR-Z 419/62; також описано в Streit, *Keine Kameraden*, 112.
- 28 Окрім того, що молоді жінки України були змушені бути головами власних сімей у час війни, часто вже у двадцять років і старше вони мали троє чи четверо дітей, що відбувалося внаслідок відсутності контрацепції та заборони Сталіним абортів у 1936 р.; див.: Ereignismeldung Einsatzgruppe C, Standort Zhitomir, 1 серпня 1941р., NA, RG 242, T-175/R 233, 17–18; Ereignismeldung Einsatzgruppe C, 7 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness*, 129. Щодо тенденцій структури населення та зростання кількості жінок, залучених до некваліфікованої сільськогосподарської роботи, див.: Lapidus, *Women in Soviet Society*, 113, 172–77.
- 29 Також була певна кількість дрібних службовців із державних партійних установ та комісаріатів, які продовжували працювати в німецькій адміністрації. Abteilung Statistik (відділ статистики), генеральний комісаріат Житомир, ДАЖО, P1151-1-700. «Deutsche Ukraine-Zeitung» (Луцьк), 13 лютого 1942 р., 3, Library of Congress, newspaper microfilm 3010.
- 30 Більшість із них уміли читати; менше осіб серед селян могло писати. Середня густина населення складала сорок – п'ятдесят осіб на 1 кв. км. Найнижчим показник густоти населення був в Олевську – 18 осіб на 1 кв. км. Див. дослідження, датовані жовтнем 1941 р. Abteilung Statistik, генеральний комісаріат Житомир, ДАЖО, P1151-1-700.
- 31 Neyer, *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine*, 170–171.
- 32 Старші офіцери армії писали, що українці в житомирському регіоні ставилися до них із «дружелюбністю, вартою подиву»; див.: VfH.rückw.H.Geb. 103, 11 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000482; та звіт розвідки АОК 17 (Ic) від 16 липня 1941 р., NA, RG 242, T-312/R 674/8308271.
- 33 Українські біженці, свідчення яких були записані на початку 1950-х рр., пояснили, що спершу вони не були знайомі із расовою ідеологією Гітлера та брутальною природою нацистського режиму і вважали, що німці були добрими людьми, котрі «не вбивали». Вони отримали полегшення від того, що німці витіснили більшовиків. Див., наприклад: Human Resources Research Institute, *Harvard University Refugee Project*, vol. 15, інтерв'ю № 284, графік А, 8; та № 285, 54.
- 34 Див. звіт Відділу закордонних справ про українців 1941–1943 рр. від березня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 92/001022–26.

- 35 Листівка знаходиться в додатках до журналу бойових дій АОК 17 від середини липня 1941 р. (німецькою та українською мовами). NA, RG 242, T-201/R 674/8308414. У другій листівці, адресованій міським чи сільським головам, армія наголошувала на тому, що українські керівники несли відповідальність за підтримання порядку у власному населеному пункті та за виконання сільськогосподарських контингентів до 15 жовтня 1941 р. Листівка завершується зверненням до питання релігійної свободи. KTB Bfh.rückw.H.Geb., листівка датована 19 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000518.
- 36 Berkhoff, «Was There a Religious Revival...?», 538.
- 37 Див. звіт активіста ОУН(б) про діяльність українців поблизу Житомира (Черняхівський район), 25 липня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-13. Подібна ситуація також описана в: Heuer, *Die Orthodoxe Kirche*, 170–172.
- 38 Berkhoff, «Was There a Religious Revival...?», 549–550 та *Harvest of Despair*, 83–84.
- 39 Pnytzkyi, *Deutschland und die Ukraine*, 173–194; Матла, *Південна похідна група*, 1. Матла був керівником південної похідної групи.
- 40 Щодо списків прихильників по кожному селу, див. справу ОУН(б) у ДАЖО, P1151c-1-2.
- 41 Див.: Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 55, 60–61; та Матла, *Південна похідна група*, 9, який описує, як активісти подорожували вночі річками.
- 42 Друкарню з виготовлення посвідчень було викрито СД у березні 1942 р. NA, RG 242, T-175/R 235/2724106.
- 43 Мирослав Прокоп (нар. у Пшемишлі в 1914 р.) навчався у Львівському та Берлінському університетах. Його ув'язнили поляки за супротив колонізації українських шкіл у Галичині; після звільнення з тюрми у 1938 р. він утік до Берліна. Він був одним із підпільних провідників ОУН(б), які переїхали зі Львова до Києва у період між липнем 1941 р. та квітнем 1942 р. У Києві він працював редактором націоналістичного друкованого органу «Ідея та чин». У 1943 р. він організував українську радіостанцію в Карпатських горах, яка передавала новини про Україну французькою, англійською та українською мовами. Він також допоміг при створенні Української головної визвольної ради у липні 1944 р. Бесіда автора із Прокопом, 15 березня 1995 р., Товариство ім. Т. Шевченка, Нью-Йорк. Молодий вік Прокопа на той час відображає склад ОУН; у 1941 р. у русі було задіяно близько 20 000 членів, вік половини з яких був менше 21 року. Krawchenko, *Social Change and National Consciousness*, 157.

- 44 Див. документи ОУН(б) про цілі революції, ДАЖО, P1151-1-2.
- 45 Про проголошення Акта у Львові та його скасування німцями див.: Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 54–59.
- 46 Матла розповідає про це у праці *Південна похідна група*, 28. Допити СД у Житомирі у період із червня по березень 1942 р. проводив Рацезбергер. Багато із них були залучені до слідства через те, що їхні імена згадувалися як прихильників у захоплених звітах бандерівців; дехто із арештованих працював у німецькій адміністрації, як наприклад, Микола Клименко, котрий перебував на посаді міського голови Мирополя, Іван Печерський, службовець поліції у Новограді-Волинському та Микита Пивовар, голова районної адміністрації Черняхова, ДАЖО, P1151-1-16.
- 47 Націоналіст «Буйний» також наголошував на проблемі пияцтва серед місцевих керівників. ДАЖО, P1151-1-2.
- 48 Свідчення націоналістів сходяться у тому, що місцева українська міліція грабувала, вбивала та знущалась над мирним населенням. Див. звіт 454-ї дивізії безпеки «Stand der Militärverwaltung», 4 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000213.
- 49 Рапорт Корнієнка від 25 липня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-2.
- 50 У українців розвинулись сильні антиугорські та антирумунські настрої; вони називали угорців «австрійськими вандалами», оскільки угорські формування грабували господарства та відбирали усе, «що погано лежало». Рок до головнокомандувача штабу, 7 вересня 1941 р., VfH.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R5/000848–9.
- 51 Колишній посадовець Союзу закордонних німців та ключовий учасник переговорів із радянською владою (1939–1940 рр.) щодо переселення етнічних німців із радянських (східнопольських) територій Гоффмайер також був призначений заступником фюрера у справах переселення в рамках угод та домовленостей з Румунією у 1940 р. Koehl, *RKFDV*, 64; Heinemann, «*Rasse, Siedlung, deutsches Blut*».
- 52 Щодо ранніх спільних кампаній VoMi та СД із використанням Списку німецького народу, див.: Fleischhauer, *Das Dritte Reich*, 185.
- 53 Lumans, *Himmler's Auxiliaries*, 244. Вступ до справи Клауса Зібберга, BA1, 45 Js 26/62. Зібберт був заступником Гофмеєра у Трансністрії у 1941–1942 рр.; у 1943 р. його було призначено начальником відділення VoMi в генеральному окрузі Житомир.
- 54 Див. звіт Einsatzgruppe C, 6 вересня 1941 р., «Lage der Volksdeutschen in Shitomir», NA, RG 242, T-175/R 233/2722221–5.
- 55 У відповідь на наказ Сталіна про евакуацію етнічних німців та розформування АСПП німців Поволжя Розенберг проголосив, що

- відповідальність за долю етнічних німців будуть нести євреї. Див.: Fleischhauer, «The Ethnic Germans under Nazi Rule», у Fleischhauer and Pinkus, *The Soviet Germans: Past and Present*, 83–84.
- 56 Див. звіт про обстановку Шмідта (гебітскомісара Новоград-Волинського), датований початком 1942 р., ДАЖО, P1151-1-142.
- 57 Рапорт Карла Штумппа від серпня 1942 р., із ЦДАВОУ (копія у USHMM, RG.31002M, reel 11). Гебітскомісаріат Шмідта в Новоград-Волинському також повідомляв про те, що українці переховували етнічних німців під час відступу радянських сил; див. «звіт про поточні події», початок 1942 р. (дата нерозбірлива), ДАЖО, P1151-1-142.
- 58 Див. рапорт «RR» від 30 липня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-2.
- 59 Суд СД над Марком Ковальським, грудень 1941 р., ДАЖО, P1151-1-3.
- 60 Див. свідчення Босса від 23 червня та 6 липня 1966 р., справа проти Куно Каллсена та ін., BAL, 207 AR-Z 419/62. Щодо мережі інформантів фольксдойче при RGC, див. рапорт від 11 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/2722288. В іншому випадку етнічна німкеня-перекладачка, закріплена за жандармерією Хмільника, ідентифікувала євреїв та була звинувачена у розстрілі єврейських дітей під час акції з ліквідації гетто у тій місцевості; див.: «Abschlussbericht», справа комісаріату м. Літин, BAL, 204a AR-Z 135/67, 53. За межами житомирського регіону на окупованій Румунією території, відомій як Трансністрія, члени етнічної німецької «Selbstschutz» відіграли значну роль у здійсненні Голокосту.
- 61 Див. рапорти командувача Маркулла про призначення місцевих жителів на посади керівників районів, серпень 1941 р. ДАВО, 1275-3-662 (копія у USHMM, RG.31011M, reel 92).
- 62 Стосовно переслідування українців поляками див. справи німецького консула у Львові та Катовіце, 1938–1939 рр., NA, RG 242, file DW, box 24, folder 20a.
- 63 Див. рапорти «RR», ДАЖО, P1151-1-13. Згодом, у 1943 р., ОУН(б) розпочала боротьбу проти поляків; польське підпілля чинило акції відплати, що вилилося мало не у громадянську війну. Німці використали фотографії звірств, учинених поляками та українцями по відношенню одне до одного, щоб утверджувати свою репутацію цивілізованої влади та змалювати і українських націоналістів, і поляків як дикунів. Див. декрет райхскомісара України щодо українсько-польських звірств, 19 травня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-6; та «Lagebericht» генерального комісара Житомира, 5 червня 1943 р. (в якому йдеться

про зустріч з Розенергом у Рівному, на якій обговорювались звірства, вчинені поляками проти українців), ВАК, R6/310. Армстронг описує українсько-польські конфлікти у своїй праці *Ukrainian Nationalism*, 131, п. 30. Найгірші сутички мали місце на Волині; див.: Snyder, *The Reconstruction of Nations*, 165–201.

- 64 Див. звіти ОУН(б), ДАЖО, P1151-1-13; Berkhoff, «Was There a religious revival?...», 548.
- 65 «Українське слово» (Житомир), 19 липня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
- 66 Цей наказ був виданий 16 липня 1941 р. генеральним штабом 48-ї армії до виконання Panzergruppe 1, NA, RG 242, T-314/R 1146/000531.
- 67 Див.: «Besondere Anordnungen für die Behandlung der ukrainischen Frage», NA, RG 242, T-501/R 5/0004823. Panzergruppe 1, Ic/AO, 16 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000531; KTB SD 454 Anlage zum Div. Befehl Nr/ 59, «Merkblatt über Sofortaufgaben der Ortskommandanturen», NA, RG 242, T-315/R 2216/000091-94; АОК 17, Ic/AO, 10 серпня 1941 р.; NA, RG 242, T-501/R 674/8308394.
- 68 Див. звіт Panzergruppe 1, Ic/AO, NA, RG 242, T-314/R 1146/000606.
- 69 Накази по дивізії, 454-та охоронна дивізія, 28 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000065–66.
- 70 Повідомлення про створення української поліції в місті Житомир було опубліковане в газеті «Українське слово» (Житомир), 30 липня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.

Розділ 3

- 1 Польовим комендантом Вермахту в Житомирі був полковник Рідль (Riedl), а його наступником – полковник Кефер (Kefer) (FK 197). Станом на кінець липня, польових комендантів було також призначено у Звягелі (Новоград-Волинському) та Бердичеві; протягом серпня армія призначила додаткових комендантів у Коростені, Овручі, Козятині, Коростишеві та Радомишлі.
- 2 Із прибуттям більшої кількості представників німецьких установ було виокремлено відділи в обласній адміністрації, і українців посілали до німецького управління з питань праці для перепризначення. Наказ про передання Житомира під юрисдикцію Рока, 21 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000529–30.
- 3 За свідченням службовця SK4a, однією з основних причин, чому окупанти обрали це містечко у перші тижні, була наявність діючих об'єктів харчової промисловості. Містечко було розташоване при-

- близно за п'ятдесят кілометрів на північний схід від Житомира. Судовий процес у справі Куно Каллсена (Kuno Callsen), BAL, 204 AR-Z 269/1960, Urteil, Fall VII Radomyshl', 343.
- 4 Див. рапорт польового коменданта 675-ї комендатури д-ра Маркулла від 14 серпня 1941 р. РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92). Керівні особи Вінниці також згадані в праці: Weiner, *Making Sense of War*, 246, а також Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 195.
 - 5 З питання про міліцію та грабунки див.: «Українське слово» (Житомир), 24 серпня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд. Щодо української поліції та інших помічників німців, див. звіт FK 675 від 1 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).
 - 6 Командир військ установив адміністрацію 22 липня 1941 р. Див. звіт FK 675 від 1 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92). Див.: Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 195. Див. рапорти Маркулла, FK 675 «Lageberichte», 14 серпня 1941 р. та 30 серпня 1941 р. у РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).
 - 7 Див.: FK 675 Abt VII 9Mil-Verw.), рапорти від 11 серпня, 25 серпня, 30 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).
 - 8 Див. наказ Рока від 14 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000494–5. «Можливість переселення» стосується нацистсько-радянської угоди про дозвіл етнічним німцям, що проживають у радянських зонах, переселитись до Райху. З питання договорів 1939–1940 рр. див.: Kohl, *RKFDV*.
 - 9 Наказ Рока від 16 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000803; «Голос Волині» (Житомир), 30 жовтня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
 - 10 Згідно із рапортом Маркулла, СД стратила членів першої єврейської ради в серпні; нова єврейська рада загалом співпрацювала із окупантами, хоча одного члена відсторонили у зв'язку із «політичним обвинуваченням». Див.: FK 675 рапорт від 30 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92). Щодо питання притулку у Вінниці див.: Круглов, *Уничтожение еврейского населения в Винницкой области в 1941–1944*.
 - 11 RND SD 454 Anlage zum Div. Befehl Nr. 59, «Merkblatt über Sofortaufgaben der Ortskommandanturen», NA, RG 242, T-315/R 2216/000091–94.
 - 12 Ці населені пункти розташовані між річками Дністер та Буг, котрі згодом були частиною українських земель, окупованих Румунією.

- 13 Через тиждень після цього Маркулл їздив на північ у напрямку до Козятина та Бердичева, де він зустрів більше німців із Райху у будівельних батальйонах та групах зі спорудження залізниці. Місцева адміністрація під керівництвом німецьких міських та польових комендантів також розпочала ремонтні роботи і навіть відкривала школи. Звіт FK 675 від 25 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMM, RG 11.001M.13, reel 92).
- 14 Див. наказ штаб-квартири 17-ї армії про формування місцевих адміністрацій, NA, RG 242, T-501/R 674/8308420.
- 15 Див.: FK 675, рапорт від 30 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMM, RG 11.001M.13, reel 92). Подібний до цього рапорт містить інформацію про склад населення та про місцевих керівників у Літині, Хмільнику, Уланові, Мачнівці, Самгородку, Калинівці, Вороновиці та Немирові. Див. звіт FK 675 від 25 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMM, RG 11.001M.13, reel 92).
- 16 Див. звіти FK 675 за серпень 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMM, RG 11.001M.13, reel 92). Звіт генерального комісара («Lagebericht») від 3 червня 1942 р., ВАК, R6/310; Brown, *A Biography of No Place*, 209.
- 17 Див. наказ німців про формування поліції в Житомирі та Бердичеві, підписаний Яценюком, яким було встановлено, що має бути один поліцай на десять домів. «Українське слово» (Житомир), 30 липня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
- 18 Див. указ штабу 17-ї армії, Вінниця, 12 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 674/8308420.
- 19 Black, «Police Auxiliaries for Operation *Reinhard*». Подяка д-ру Блеку за матеріал про охоронців Травників із Житомира.
- 20 З питання формування армією українських груп поліцаїв та міліції, див. наказ від 2 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 2216/000098-100. Факти про формування армією міліції задокументовано у підпільних звітах ОУН(б), липень–листопад 1941 р., ДАЖО, P1151-1-13; 30 липня 1941 р. у газеті «Українське слово» командир армії оголосив про початок формування української поліції. Див. наказ командувача групи армії «Південь» Рундштета про створення української допоміжної поліції, яку він передав під командування відділів безпеки армії, та HSSPF, NA, RG 242m T-501/R5/00916918. Підрахунок поліцаїв-помічників капітаном Дітріхом із SD 454, 4 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R2216/000213.

- 21 Записи FK 675 Вінниці, серпень 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).
- 22 Див. звіт («Tätigkeitsbericht») начальника СС та поліції із Ружина про Витовція, березень 1943 р., ДАЖО, P1452-1-2.
- 23 Див. листи, багато із яких написані жінками, у ДАВО, P2383-2-41 (копія у USHMMA, RG 31.011M, reel 9).
- 24 Лист від 20 серпня 1941 р. стосовно табору військовополонених у Холмі, ДАВО, P1311-1-1 (копія у USHMMA, RG 31.011M, reel 1).
- 25 Див. повідомлення про Український Червоний Хрест у «Голосі Волині» (Житомир), 27 листопада 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
- 26 Див.: FK 675, Звіт про обстановку, частина 2б – Відділ з питань праці (Arbeitsamt), 14 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).
- 27 Див.: KTB SD454 Anlage zum Div. Befehl Nr. 59, «Merkblatt über Sofortaufgaben der Ortskommandanturen», NA RG242, T-315/R 2216/000094.
- 28 Див. наказ Рока, в якому визначається, що кожен, хто не зареєструвався для отримання роботи, вважався партизаном і підлягав розстрілу. «Українське слово» (Житомир), 14 серпня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд; також див. німецький наказ, представлений бургомістром Павловським із Житомира, який встановлював, що тим, хто не працює, не передбачено надання харчів та інших товарів. «Українське слово» (Житомир), 17 серпня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
- 29 За радянської влади голови районів отримували 750 рублів. Німці запровадили вищі зарплати у перші тижні окупації; пізніше ці заробітні плати через інфляцію виявилися неадекватними. Дивіться німецький звіт про заробітну плату місцевих керівників, 22 серпня 1941 р. Bfth. Rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R5/000752-3. Джерелом інформації про зарплати від радянської влади є Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, 175.
- 30 Інструкція для керівників районів («Dienstanweisung für den Rayonchef») містила в загальному визначені заходи, такі як підтримання миру та порядку; підлеглі ж втілювали їх у конкретні кроки. Пор.: FK 675 АВТ VII, 26 липня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92), та записи у ДАВО, 1417-3с-1 (копія у USHMMA, RG31.011M, reel 4).
- 31 Див. наказ Яна Лазара з Тульчина, 17 листопада 1941 р.: «Усі міські голови, які не виконують німецькі накази, чи ті, хто видає фальшиві посвідчення особи, вважатимуться шпигунами». ДАВО, P1417-3с-1 (копія у USHMMA, RG31.011M, reel 4).

- 32 Меморандум Кайтеля від 12 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-77/R 1028/6500510. Так само, як у пізнішому меморандумі Райхенау, командування вищого рівня намагалося пояснити своїм підлеглим ідеологічну основу кампанії та антиєврейських заходів. Наказ Райхенау від жовтня 1941 р., NA, RG 242 T-315/R 2216/000283.
- 33 Радянські джерела зосереджуються на Маркуллі, зазначаючи, що ще 29 липня 1941 р. він наказав убити двадцять п'ять заручників у кар'єрі поблизу П'ятничан і ще 350 осіб на початку серпня (імена більшості із жертв були єврейськими). Див. радянські свідчення (росіян, українців та євреїв), дослідження Шмідта та Даннера, BAL, 204a AR-Z 122/68 та 136/67, 45, 299, 303, а також у праці: *History teaches a lesson*, 240.
- 34 Berkhoff, *Harvest of Despair*, 64.
- 35 Див. меморандум головнокомандувача генерального штабу до військ, АОК 17 Ic/AO, 8 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R674/8308425.
- 36 Одним із перших друкованих джерел про злочини Вермахту був рапорт майора Рьосслера про вбивство євреїв Житомира; копія рапорту вміщена в праці: N. Müller, *Okkupation, Raub, Vernichtung*.
- 37 Рок народився у 1880 р.; під час Першої світової війни він перебував на посаді офіцера відділу генерального штабу і став командиром дивізії у грудні 1939 р. Він був командувачем тилового району групи армій «Південь» з березня 1941 р. по 15 червня 1942 р. (через хворобу його замінив Еріх Фрідерічі, з 27 жовтня по 10 січня 1941 р.). Пізніше його було призначено командувачем тилового району групи армій «А» (Кавказ); він пішов у відставку у чині генерал-лейтенанта в грудні 1942 р. Рока засуджено американським військовим трибуналом у Нюрнберзі. Див.: NMT, Vol. 2, 630.
- 38 Див. таємний наказ Рока «Заходи пацифікації» («Befriedungsmassnahmen»), 29 липня 1941 р. у KTB Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000476. У секретному наказі командира тилового району групи армій «Південь» йшлося про те, що «солдати та офіцери самостійно почали вбивати євреїв... але це належить до прямих обов'язків HSSPF», 1 вересня 1941 р., KTB SD454, NA, RG 242, T-315/R 2216/000081.
- 39 Вердикти військового трибуналу (Kriegsgerichtliche Verurteilungen), 5 листопада 1941 – 16 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-21.
- 40 Оскільки Штюльпнагель був військовим комендантом окупованої нацистами Франції, пізніше йому закидали зв'язок із групами опору в окрузі Хальдера та Бека і стратили в Пльоцензее (після невдалої спроби самогубства). Він відповідав за злочини проти

- мирного населення України та Франції, відтак його зв'язок із рухом опору не базувався на моральній боротьбі проти нацизму, але був консервативною, націоналістичною спробою попередити поразку Німеччини Гітлера. Його наукової біографії немає; див. основні біографічні дані у: Wistrich, *Wer war Wer*, 350.
- 41 Наказ Штюльпнагеля від 30 липня 1941 р., КТВ, АОК 17, NA, RG 242, T-501/R 674/8308402.
- 42 Див. наказ Штюльпнагеля від 16 серпня 1941 р., РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMM, RG 11.001M.13, reel 92).
- 43 Рапорт Шредера щодо стосунків із цивільними, 12 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 674/8308418.
- 44 Виділення в оригіналі. «Behandlung der Bevölkerung und Aufrechterhaltung der Disziplin», 24 липня 1941 р. КТВ АОК 6, запис із АОК 17 Іс/АО, NA, RG 242, T-312/R 674/8308378.
- 45 Армійський офіцер зв'язку з СД був призначений у підрозділ розвідки (Іс) штабу армії. Див. наказ від 30 липня 1941 р., КТВ АОК 17 Іс/АО, NA, RG 242, T-501/R 674/8308378.
- 46 АОК 6, наказ від 10 серпня 1941 р., КТВ SD454, Anlage, NA, RG-242, T-315/R 2215/0000959. Приблизно в цей час Райхнер також мав зустріч із делегацією командування армії та 1-ї бригади СС та визнав значні успіхи, яких було досягнуто внаслідок працевлаштування офіцерів та персоналу ЕК2 в районі Коростеня. Рапорт 16 серпня 1941 р., 41, 1-ша бригада СС, КТВ Kommandostab RFSS, записи RFSS, Прага (копія у USHMM, RG 48.0004M, reel 1).
- 47 Рапорт про події EGC від 20 серпня 1941 р., NA, RG, T-175/R233/2721995.
- 48 Наказ Райхенау від 10 жовтня 1941 р., схвалений Гітлером та розповсюджений на рівні батальйонів. NA, RG 242, T-315/R 2216/00283.
- 49 КТВ Kommandostab RFSS, МНІ, Прага, carton I (копія у USHMM, RG 48.004M, reel 1); також див.: Büchler, «Kommandostab Reichsführer-SS», 17–18.
- 50 Як уже згадувалося, міський комендант Житомира Йозеф Рідль використовував одну роту 82-го батальйону орпо для виконання завдань поліції у перші тижні окупації, станом на 19 липня. До батальйону орпо долучились бригади таємної польової поліції (Gehime Feldpolizei) та формування Landeschützenverbände. Див. запис у журналі бойових дій від 3 вересня 1941 р. та розпорядження по дивізії (Divisionbefehl) від 26 липня 1941 р. в КТВ SD454, NA, RG 242, T-315/R 2215/000412–14, 000446 та 000890.

- 51 Див.: КТВ Bfh.rückw.H.Geb.Süd., «10-tägige Meldung», 29 липня 1941 р., NA, RG 242, T/501/R 5/000519.
- 52 Батальйон орпо Вроцлава був одним із дев'яти моторизованих батальйонів, підпорядкованих відділу безпеки армії, що не «виконують свої завдання на основі базових наказів» Гімлера. Інші батальйони орпо в житомирському краї (номери 318, 45, 311, 314) отримували накази від головнокомандувача СС та поліції Єсельна. Наказ Гімлера від 21 травня 1941 р. стосовно частин орпо на сході опубліковано у: *Der Krieg gegen die Sowjetunion 1941–1945*, 99–100. Див. завдання орпо 82 (Вроцлав) у КТВ SD454, 16 травня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000392.
- 53 Інструктаж 454-ї охоронної дивізії про страти комісарів та поведінку військових частин у Росії був проведений 20 та 21 червня 1941 р.; КТВ SD454, NA, RG 242, T-315/R 2215/000393–394.
- 54 Командувач тилового району групи армій «Південь» писав, що в операціях із зачистки між Фастовом та Овручем Єсельн мав співпрацювати із підрозділами 454-ї охоронної дивізії; 8 вересня 1941 р., КТВ Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000894. Див. рапорт розвідки про військову секретну польову поліцію та перевірку і роботу підрозділів HSSPF із цивільним населенням та «рівні» стосунки із СД; 1–8 серпня 1941 р., КТВ Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000663–4. 213-та охоронна дивізія координувала операції із HSSPF на північний схід від Звягеля (Новоград-Волинського) та в Рівному; КТВ Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000681–2, 000694–95.
- 55 Ereignismeldungen der Einsatzgruppen und -kommandos, 22 липня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/3. Журнал бойових дій 454-ї охоронної дивізії свідчить про захоплення 1486 цивільних та військовополонених у період із 29 липня по 16 серпня 1941 р.; з них 78 були євреями, яких вбили за відсутність пов'язки на руці, за «допомогу» партизанам або за приховування зброї. Піхотний полк 375 також діяв на болотах Прип'яті 3 вересня 1941 р. за підтримки L.S.Btl 566; КТВ SD 454, NA RG 242, T-315/R 2215/000385–469.
- 56 КТВ SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2217/000222–219.
- 57 SD444 у Вінниці, як SD454 у Житомирі, виходили на «операції із зачистки» в ліси та села, які були, за твердженнями місцевих, партизанськими районами. Про акцію в Хмільнику див.: Fernspruch, 5 серпня 1941 р. та рапорт Рока до ОКН Gen Qu, 10 серпня 1941 р. стосовно «Säuberung des noch unsicheren Gebietes», див.: КТВ Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000639 та 000661–662.

- 58 Divisionsbefehl від 22 серпня 1941 р., КТВ SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2216/00003.
- 59 У військових рапортах, що стосуються «кампаній із зачистки», німці були схильні використовувати поняття «партизан», «повстанець», «комісар», «більшовик» та «євреї» як синоніми. Така плутанина термінів призводила до певного нерозуміння того, як слід ділити на категорії полонених та які дії вживати по відношенню до них. Див.: Fernspruch SSD 444 від 5 серпня 1941 р., КТВ Bfh.rückw.H.Geb.Süd., NA, RG 242, T-501/R 5/000639. АОК17; КТВ, 30 липня 1941 р.; стосовно поводження із цивільними ворогами (партизанами, молодіжними бандами) та російськими військовополоненими див.: NA, RG 242, T-501, roll 674, frames 8308400–401. Цей термін, «Freischhärler», було використано в списку призначених до страти, відповідно до визначеного у передокупаційних «Вказівках» та «Наказі про комісарів»; див.: *Anatomie des SS-Staates*, ed. Buchheim et al., 2:192. Про використання нечіткої термінології як про спробу свідомого приховання злочинів див. твердження Ернста Оскара Конзее (Ernst Oscar Consee), 19 березня 1964 р., судовий процес на Куно Каллсенном, BAL, 204 AR-Z 269/1960.
- 60 Див. лист Рока до Генерального штабу ОКН, «10-tägige Meldung», 20 серпня 1941 р., КТВ командувача тилового району групи армій «Південь», NA, RG 242, T501/R 5/000970.
- 61 Дії 1-ї бригади СС разом із АОК 6 у Житомирі найкраще показують переплетення цілей армії та СС щодо «пацифікації» територій шляхом убивства та утримання цивільних (майже усі були євреями) та військовополонених. Німецькі рапорти часто не згадували, чи євреї були чоловіками, жінками або дітьми. З питання таких масштабних «операцій зачистки» див. журнал бойових дій штабу RFSS, МНІ, Прага, папка 1 (копія у USHMM, RG 48.004M, reel 1), а також журнал бойових дій Bfh.rückw.H.Geb.Süd, NA, RG 242, T-501/R 5/000557-60. У своєму «Einsatzbefehl» HSSPF Єкельн писав, що під час антипартизанської акції щодо жінок-підпільниць та євреїв необхідно вживати «відповідних дій» – страчувати, напр., наказ Єкельна від 25 липня 1941 р. у КТВ Bfh.rückw.H.Geb.Süd, NA, RG 242, T-501/R 5/000559-60.
- 62 Arad, Krakowski, Spector, eds. *The Einsatzgruppen Reports*, 134.
- 63 Див. звіт Маркулла (FK 675) перед SD 444, 2 серпня 1941 р., с. 5, та від 25 серпня 1941 р., с. 3, РГВА, 1275-3-662 (копія у USHMM, RG 2.001M13, reel 92).
- 64 Після появи рапортів про облави 213-ї охоронної дивізії та бригад СС в Емільчиному, 20 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000694 та

- 000970, HSSPF Єкельн зустрівся з офіцерами 6-ї армії в Житомирі 23 липня 1941 р. для обговорення акції зачистки, призначеної на 24 липня, в лісах поблизу Шепетівки; NA, RG 242, T-501/R 5/000543 та 000894–5. 1-шу бригаду СС було дозволено для використання АОК 6 для виконання спеціальних завдань із безпеки на територіях тилу; серпень 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000695.
- 65 Українці в селах також могли виявляти чужинців і питали німецьку владу, куди цим чужинцям слід було йти. Спершу, можливо, українці не усвідомлювали, що їхні запити були фатальними для чужинців; але коли вони почали розуміти цей факт, дехто намагався переховувати військовополонених. Panzergruppe Пс/АО, 20 липня 1941 р., NA, RG 242, T-314/R 1146/000606. Розмова автора з Павлом Горлачем, родина якого переховувала військовополоненого з Росії.
- 66 Див.: «Operational Situation Report USSR no. 86», 17 вересня 1941 р., айнзацгрупа С, у: *The Einsatzgruppen Reports*, eds. Arad, Krakowski, Spector, 56.
- 67 Згідно із замітками Борманна зі зборів від 16 липня 1941 р., Гітлер заявив: «Dieser Partisanenkrieg hat auch wieder seinen Vorterril; er gibt uns die Möglichkeit auszurotten was sich gegen uns stellt». N. Müller, ed. *Die faschistische Okkupationspolitik*, 161. Це питання також розглядається у: Büchler, Kommandostab Reichsführer-SS, 14.
- 68 Див. рапорт полку піхотинців 375 від 9 серпня 1941 р. у: КТВ SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2215/000935–36.
- 69 Streit, *Keine Kameraden*, 350, п. 193.
- 70 Документ № 25, «Житомирщина в період...», 74. Це «повторне видання» вісника від серпня 1941 р. називає співучасників у влаштованих німцями тортурах «українськими петлюрівцями, націоналістами».
- 71 Gross, *Neighbors*.
- 72 Наказ АОК 17 від 10 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 674/8308393.
- 73 Наказ по додатковій дивізії № 49 (без дати) про дії щодо цивільних в'язнів, КТВ SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2216/000063–64.
- 74 Там само. Офіцер також зазначив, що не можна було звільнити нікого родом із територій на північ від Житомира поблизу транспортного маршруту армії; це був критично важливий маршрут поставок провіанту для 6-ї армії, яка втрачала темп у своєму наступі на Київ, і цей маршрут також був ціллю атак радянської сторони.
- 75 Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine», 1–32; Dallin, *German Rule*, 409–411.

- 76 Директива ОКВ від 16 червня 1941 р., NA, RG 238, NOKW-549 та Dallin, *German Rule*, 418.
- 77 Gerlach, *Calculierte Morte*, 44–47.
- 78 Streit, *Keine Kameraden*, 70–79, 169.
- 79 Наказ ОКН, «Behandlung feindlicher Zivilpersonen und russischer Kriegsgefangener im rückwärtigen Heeresgebiet», 25 липня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000919–922. Також див. таємний наказ Рока розстрілювати військовополонених, якщо ті не виконали наказ німців здатися владі, «Befriedungsmassnahmen» від 29 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000476.
- 80 Див. табори, вказані в записі від 25 липня 1941 р., журнал бойових дій 454-ї охоронної дивізії, NA, RG 242, T-315/R 2215/000415.
- 81 Стаціонарний табір 358 було створено в Житомирі 15 вересня 1941 р., і він проіснував до евакуації у листопаді 1943 р. Післявоєнне слідство у справі працівників стаціонарного табору 358 відбулося в західній Німеччині, Дортмундське слухання 45 Js 13/69, BAL, 319 AR-Z2/69, але судового процесу по ньому не було. Підрозділ стаціонарного табору 258, розташований у Бердичеві, знаходився у колишніх радянських військових казармах на окраїні міста. Підрозділ стаціонарного табору 329 (Вінниця) також ввели в дію в Бердичеві, куди переводили військовополонених із Дарниці, що поблизу Києва, аж до літа 1943 р. Справа проти Фрідріха Бекера (офіс СД у Бердичеві), BAL, AR-Z 129/67, vol. 4, 915–917.
- 82 Власова доставили туди наприкінці липня 1942 р., щоб розпочати переговори з представниками нацистської еліти щодо утворення армії. З питання Власова та табору для «визначних» поблизу Вінниці, де «було близько 80–100 в'язнів, до яких ставилися відносно добре і забезпечували харчуванням на рівні із німцями», див.: Andreyev, *Vlasov and the Russian Liberation Movement*, 40–42. Також див. цілком таємний рапорт ОКН про військовополонених в операційних зонах та Румунії, 1 лютого 1942 р., WiID, Anlage 3, Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg.
- 83 Наказ ОКН, «Kriegsgefangenen-Arbeitseinsatz und -Abschluss» та Anlage, «Russische Kriegsgefangene» від 31 липня 1941 р., NA, RG 242, T315/R 2215/000651–652 та 000912–14.
- 84 Див.: Anlage 2, «Russische Kriegsgefangene» (без дати, початок серпня?), КТВ SD 454, T-315/R 2215/000912-914. У цих вказівках Гайдріх наказав своїм загонам «не проводити страт в'язнів у таборах або поблизу них, окрім випадків, в яких такі страти були необхідними з огляду на підтримання дисципліни в таборах». Наказ Гайдріха від

NMT, справа вищого командування XII (Лееб та інші), vol. 2, 9-11. Про накази Гайдріха, видані влітку та восени 1941 року див. копії його Einsatzbefehle 8, 9 та 14 у: *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion*, ed. Klein, 331–341, 355–360.

- 85 Під час завоювання перші німецькі рапорти, що стосуються військовополонених, у деяких випадках згадують велику кількість азіатів у лавах Червоної армії. Як расова група, такі особи були приречені нацистами на знищення. Їх відділяли від інших військовополонених та вбивали разом із євреями; проте за інформацією СС та з документів армії від 1941 р. не відомо, скількох було захоплено і вбито в житомирському регіоні. Див. інструкції щодо поводження із військовополоненими, КТВ SD454, серпень 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000912; також 60 Inf.Div Ic до 48-ї АК, 13 липня 1941 р., T-314/R 1146/000424.
- 86 Також Фройхте засвідчив про таке: «Євреїв, яких ми тримали окремо в таборах, без винятку розстрілювали загони служби безпеки, які прибули згодом». NMT, High Command Case XII, vol. 2, 15–17.
- 87 Меморандум д-ра Летша, радника міністра з питань праці Райху, нарада від 5 грудня 1941 р. NMT, High Command Case XII, vol. 10, 1090.
- 88 Тих, хто працював в операційних зонах, призначали на виконання більш небезпечних робіт, таких як спорудження копалень. Праця військовополонених на територіях тилу загалом стосувалася будівництва та відновлення об'єктів. Дивіться лист від SD 454 Ia до комендантів стаціонарних та тимчасових таборів щодо кваліфікованих працівників та спеціалістів із середовища військовополонених, 25 липня 1941 р., КТВ SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2215/000889.
- 89 Наприклад, два трудові загони чисельністю триста військовополонених були взяті із житомирського тимчасового табору на вуличні роботи під керівництвом компанії Тодта. Див. запис з журналу бойових дій від 12 вересня 1941 р., КТВ SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2215/000453. Звільнені українські військовополонені, які не могли повернутися в рідні міста, були першими, з числа яких сформували трудові загони; див.: АОК 6 O.Qu., «Befehl zur Bildung von ukrainischen Arbeitskompanien», 23 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000010–11.
- 90 Відновлення шляхів було основним пріоритетом, оскільки зміна ширини російських залізничних шляхів для німецьких потягів здійснювалась не досить швидко, щоб задовольнити потреби у транспорті. Станом на 3 жовтня 1941 р. єдиним залізничним маршрутом, що мав німецькі стандарти, була лінія від Бердичева до Житомира;

- інші маршрути до Києва чи на північ до Овруча не могли використовуватись. Див. карту від 3 жовтня 1941 р., КТВ SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2216/000218. Проте залізниця від Звягеля через Житомир до Києва була в доброму стані.
- 91 Про військовополонених та будівництво доріг див.: SD 454 (дата нерозбірливо) вересень 1941 р., наказ SD 454, КТВ Bfh.rückw.H.Geb. Süd, NA, RG 242, T-501/R 5/000608 та 000879-880.
- 92 Щодо розміщення сільських комендантів Вермахту біля тимчасових трудових таборів, див.: SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2216/000198. Про табір військовополонених у Гнівані див. допит колишнього коменданта табору Карла Кленка, BAL, 204 AR-Z188/67, vol. 1, 94–98, 260–285.
- 93 Накази генерального штабу ОКН стосовно «Kriegsgefangenen-Arbeitseinsatz und -Abschluss» від 31 липня 1941 р., у КТВ SD 454 Anlage, NA, RG 242, T315/R 2215/000651–653.
- 94 Пораненим або хворим військовополоненим не надавалася жодна допомога з боку німців, їх полишали вмирати серед інших в'язнів або страчували. Їх відокремлювали, як «непридатних» для праці, а деяких поміщали у «військові шпиталі» або у спеціальні частини таборів, які були, наприклад, у Бердичеві. Група поранених військовополонених у Бердичівському таборі дожила до грудня 1942 р., коли СД віддало наказ стратити їх, але деякі втекли під час перевезення до місця страти; див.: USSR-311, матеріали 5–19 лютого 1946 р., IMT, vol. 7, 406.
- 95 Після того як ці тисячі людей були залишені на певний час у непридатних для життя умовах табору просто неба у Звягелі (Новоград-Волинський), тих, хто вижив, пішки відправили до стаціонарного табору в Шепетівці. Див.: «Bericht» майора Мюнхау з 213-ї охоронної дивізії, 13 серпня 1941 р., КТВ Bfh.rückw.H.Geb.Süd, NA, RG 242, T-501/R 5/000681. У Гайсині, де населення складало понад п'ятнадцять тисяч осіб, у місцевому тимчасовому таборі перебувало щонайменше п'ять тисяч військовополонених. Рапорт АОК 17 від 17 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000707.
- 96 6 жовтня 1941 р. дванадцять тисяч військовополонених із Києва транспортовано до Житомира; подальші вимоги перевести більше полонених до Житомира були відхилені місцевими комендантами у зв'язку із переповненням таборів. КТВ SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2216/000169. Цифру 600 000 радянських полонених подає Штрайт у праці: *Keine Kameraden*, 152.

- 97 Щодо наказу Рахенау від 31 жовтня 1941 р. див.: Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine», 6. Цей наказ з'явився після того, як військовослужбовці нижчого рангу почали розстрілювати військовополонених під час вересневих походів.
- 98 Цей перехід завершився в Бердичеві, тому що в'язні були виснаженими до краю і не могли рухатись далі до Шепетівки. Офіцер SD 454 висловив жаль з приводу того, що в'язнів у такому жахливому стані бачили місцеві жителі; він вважав, що це було привселюдним соромом для армії. Див.: SD 454 Abt. Ic до Bfh.rückw.H.Geb.Süd, Betr: «Transporte von Kriegsgefangenen», 19 серпня 1941 р., КТВ SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2217/000163. Про марші смерті див.: Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine», 5–6.
- 99 Див. рапорт до генерала Томаса стосовно військовополонених на окупованих територіях, 29 листопада 1941 р., NA, RG 238, IMT, PS-2174.
- 100 Телеграма начальника гестапо Мюллера про рівень смертності серед військовополонених, RG 238, IMT, 1165-PS. Вермахтсбефельсхабер RКУ генерал-лейтенант Кіцінгер у грудні повідомив, що смертність серед в'язнів складала 2500 осіб на день. Цей рівень зріс у грудні до 4300 смертей на день. Див.: Streit, *Keine Kameraden*, 113.
- 101 Rosenberg, «Vermerk über Unterredung beim Führer am 14 Dec. 1941», NA, RG 238, PS-1517.
- 102 Див. рапорт 6-ї армії, «Befehl zur Bildung von ukrainischen Arbeitskompanien», 23 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000011.
- 103 Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine», 1–32; Dallin, *German Rule*, 9.
- 104 «Голос Волині», 22 липня 1941 р., із матеріалів радянського слідства воєнних злочинів у Житомирі, передруковано в: Klee and Dressen, *Got mit Uns*, 37. Цей інцидент в Богунії детально описаний у матеріалах українського радянського дослідження обставин окупації, «Житомирщина в період...», 18–19, 27–40. Щодо експерименту в Звягелі, див. допит Августа Хефнера, 6 липня 1965 р., та допит Ернста В. Бьорнеке, 5 листопада 1965 р., справа Куно Каллсена, BAL, 207 AR-Z 419/62. Див.: Gerhard Panning, «Wirkungsform und Nachweis der sowjetischen Infantriesprengmunition», *Der Deutsche Militärarzt*, січень 1942 р., бібліотека Конгресу, мікрофільм 0184. Паннінг згодом повернувся до регіону в 1943 р. у рамках судово-медичної групи, яка вивчала ексгумовані тіла жертв сталінських репресій у Вінниці. Див.: Herber, *Gerichtsmedizin unterm Hakenkreuz*, 274–276.

- 105 Останні цифри щодо вбитих полонених лише у Житомирській області (що охоплює близько половини населення німецького комісаріату) варіюються між 101 293 та 101 900; те, що кількість убитих сягнула понад 100 тисяч, було визначено меморіальною комісією в Житомирі 1988 року. Див.: «Стривожена пам'ять», 209, 240.
- 106 Рівень смертності в бердичівському таборі в грудні 1941 р. висвітлено в рапорті тилу групи армій «Південь», 20 грудня 1941 р., NMT, NOKW-1605. Через рік цей табір, що був колишніми російськими казармами, все ще був пристановищем деяких поранених військовополонених, близько вісімдесяти яких стратили місцеві загони СД під командуванням гауптштурмфюрера СС Кальбаха та командира СС Фріца Кнопа; див. справу № 490 (Нюльсдюнкерт та Кноп), «Justiz und NS-Verbrechen», vol. 16. Записи штабу зіпо-СД Бердичева про цей злочин також містяться в IMT, USSR-311. Післявоєнні радянські дослідники відкрили на Червоній Горі в Бердичеві чотири масових захоронення, в яких поховано 4832 тіла зі зв'язаними руками та ногами і роздробленими щелепами внаслідок вогнепального поранення або удару тупим предметом. Про 8000 військовополонених, розстріляних на Червоній горі силами СД, див. у свідченні Михайла Пекеліса, справа проти Фрідріха Бекера, контора СД у Бердичеві, BAL, 204 AR-Z 129/67, vol. 2, 476 та vol. 4, 1024, 1035.
- 107 Див. рапорт головного інспектора армії в Україні від 29 листопада 1941 р., в якому критикувалися вбивства євреїв та військовополонених як марнування кваліфікованої робочої сили. IMT, NA, RG 238, PS-2174. Конфлікти з приводу політики щодо військовополонених у період літа–осені 1941 року більш детально описані у: Streit, *Keine Kameraden*, 191.
- 108 Див. наказ штабу 17-ї армії від 7 липня 1941 р., NA, RG 242, T5501/R 674/8308428; Гітлер заперечував проти звільнення українців. Згодом Кох звинуватив військових у створенні партизанського руху внаслідок звільнення військовополонених; IMT, NA, RG 238, 1193-PS. Загроза хвороб також була взята за аргумент проти звільнення. Станом на початок жовтня звільнення військовополонених було заборонене; див. накази дивізії, KTB SD 454 anlage, NA, RG 242, T-315/R 2216/000286.
- 109 Dallin, *German rule in Russia*, 413. Berkhoff, «The 'Russian' Prisoners of War...», 17.
- 110 Наказ АОК 6 від 24 липня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000888-

889. Формування інструкцій щодо української поліції у: KTB SD 454 Anlage, NA, RG 242, T-315/R 2215/000917-8 та T-315/R 2216/000098-101. Див. Divisionsbefehl, «Enlassung von Kriegsgefangenen», 8 серпня 1941 р., KTB SD 454, T-315/R 2216/000089, та вказівки квартирмейстера, Befh.Rückw.H.Geb.Süd, відповідно до наказів ОКН про звільнення військовополонених від 11 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2215/000985-6.
- 111 Ця цифра взята з: Garrard and Garrard, *The Bones of Berdychiv*, 10–11. Дякую авторам книги за надіслану копію відповідного німецького документа, рапорту Генерального штабу ОКН про військовополонених від 20 лютого 1942 р. У цьому рапорті також повідомляється про те, що у січні 1942 р. у таборах для військовополонених у розпорядженні групи армій «Південь» загинуло або було ростріляно 24 861 військовополонених. Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg, WiID/33,94.
- 112 Велика кількість звільнених українців, цифра, подана підрозділом Вермахту, також певним чином неточна, адже в документах німців застосовується формулювання «звільнений», у той час як велику кількість полонених було повторно заарештовано за межами таборів. Наприклад, у Бердичеві після оприлюднення офіційного наказу стосовно військовополонених-українців комендант тимчасового табору також отримав усний наказ про повернення назад до табору звільнених військовополонених, що блукали по дорогах. Очевидно, багато із військовополонених використовували підроблені посвідчення особи, і батальйон 82 служби охорони порядку було вислано на патрулювання з метою повторної перевірки особи цих в'язнів. Див. накази SD 454 до начальників місцевих тимчасових та стаціонарних таборів, 1–9 вересня 1941 р., KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2216/000449–50.
- 113 Див. наказ по частині (Tagesbefehl) головнокомандувача поліції громадського порядку (BdO (Befehlshaber der Ordnungspolizei) від 2 лютого 1942 р., передрукований у RКУ «Amtliche Mitteilungen», випуск за лютий 1942 р., 13, у ЦДАВОУ, 3206-6-2 (копія у USHMM, RG31.002M, reel 6).
- 114 Оперативний наказ Гайдріха № 8 від 17 липня 1941 р. (350 його копій було розповсюджено між керівниками СС-поліції та армійськими командирами). Повторно надруковано в NMT, High Command Case XII, vol. 2, 5.
- 115 Див.: N. Müller, *Die faschistische Okkupationpolitik*, документ № 52. Arad, Krakowski, Spector, eds. *The Einsatzgruppen Reports*, 3 листопада

- 1941 р., 211–212, 218–220; меморандум Райхенау від 10 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-315/R 2216/000283.
- 116 Див.: Jan Philipp Reemtsma, «The Concept of the War of Annihilation: Clausewitz, Ludendorf, Hitler» у *War of Extermination*, 13–15; Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 136–137. Стосовно Першої світової війни, див.: Horne and Kramer, *German Atrocities, 1914*, 419–431.
- 117 Isabel V. Hull, «Military Culture and the Production of ‘Final Solutions’ in the Colonies» у *The Specter of Genocide*, ed. Gellately and Kiernan, 161–162.
- 118 Bartov, *The Eastern Front, 1941–1945* та *Hitler’s Army*. Попередні дослідження – спершу обвинувачувачів у справі ХП про вище командування НМТ, а потім німецьких істориків (наприклад, Штрайт, Якобсен, Крауснік, Мессершмідт та Фостер) – пояснили злочини та ідеологічне підґрунтя Вермахту. Сьогодні злочини Вермахту все ще залишаються темою публічних виступів та конфліктів у Німеччині; див.: Heer and Naumann, eds. *War of extermination*.
- 119 Schulte, *The German Army*, 289–292.

Розділ 4

Цитата в епіграфі до розділу взята із бесіди, проведеної автором 20 травня 1996 р. Юрій Олексійович Киян народився в Любарі 1 квітня 1929 р. У 1943 р. його вивезли до Лейпцига як остарбайтера, де він працював на заводі з виготовлення боєприпасів.

- 1 Dieter Pohl, «The Murder of Ukraine’s Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine» у *The Shoah in Ukraine*, eds. R. Brandon and W. Lower.
- 2 «Lagebericht» генерального комісаріату, «Judenfrage», 3 червня 1942 р., Bundesarchiv Koblenz, R6/310, s. 6.
- 3 Pohl, *Nationalistische Judenverfolgung in Osgalizien* та «Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an der Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Rechtscommissariat 1941–1943» у *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit*, ed. Frei, 135–173. Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord*; Dean, «The German Gendarmerie, the Ukrainian Schutzmannschaft, and the ‘Second Wave’ of Jewish Killings in Occupied Ukraine», 168–192; Dean, *Collaboration in the Holocaust*; Penter, «Die Lokale Gesellschaft im Donbass unter Deutsche Okkupation», 183–223.
- 4 Див.: Browning, *The Origins of the Final Solution*, 307–314. Нові дослідження послуговуються базовим аргументом Браунінга про те, що у певний момент між кінцем липня та серединою грудня 1941 р. було

прийнято два фундаментальні рішення, одне – проти євреїв на радянських територіях, а Друге – проти євреїв усюєї Європи. Див.: Herbert, ed., *National Socialist Extermination Policies*. Протилежна точка зору на еволюцію цієї політики, яка підкреслює чіткість намірів провідників Райху вже на початку 1941 р., викладена у: Breitman, *The Architect of Genocide*. Щодо руху на схід (Ostrausch), див.: Harvey, *Women and the Nazi East*, 125.

- 5 Щодо операції «Танненберг», див.: Rossino, *Hitler Strikes Poland*.
- 6 Про важливість частин Єкельна див. у: Büchler, «Kommandostab Reichsführer-SS», 11–26, та Breitman, *Official secrets*, 26–68.
- 7 Свідчення під присягою Ервіна Шульца, 26 травня 1947 р., NMT, NO-634, передруковано у томі 4, 135–136. Будучи одним із найстарших за віком командирів айнзацгруп, Шульц народився 1900 року, вступив у поліцію 1923-го, а в 1935 році перейшов на роботу в політичну розвідку. Після березня 1938 р. він допомагав створювати відділи гестапо в Австрії і став інспектором зіпо-СД у Зюдетенланд. Він був запеклим антикомуністом, що брав участь у придушенні повстання спартакістів та приєднався до вільного корпусу. Див.: Wildt, *Generation des Unbedingten*, 573–578.
- 8 Заява Конзее від 6 вересня 1965 р., суд над Куно Каллсеном та ін., BAL, 207 AR-Z 419/62.
- 9 Див.: Witte et al. eds. *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*, 191; свідчення командувача поліції порядку в Україні Отто фон Ельгафена, Нюрнберг, травень 1947 р., NA, RG 238, каталог 50, m1019.
- 10 Longerich, *The Unwritten Order*.
- 11 У книзі «The Destruction of the European Jews», Гілберг (Hilberg) показав визначну роль орпо (поліції охорони порядку), теперішні дослідження розвинули його висновки, показавши, що орпо виконували великі «зачистки». Про роль орпо в «Барбароссі», див.: Breitman, *Official Secrets*, 27-68. Також див.: Westermann, «'Ordinary Men' or 'Ideological soldeirs'», 41–68 та Matthäus, «What about the 'Ordinary Men'?»», 134–150.
- 12 Підрозділи зондеркоманд та айнзацкоманд мали розмір взводу – близько двадцяти п'яти чоловік. Krausnik та Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, 186–189; Ogorreck, *Die Einsatzgruppen*.
- 13 Віктор Трілл, свідчення від 25 червня 1960 р. та 8 червня 1965 р., справа Каллсена, BAL, 207 AR-Z 419/62. Трілл був одним із водіїв вантажівок передової бригади. Про страти, що начебто були карою за підпали, було повідомлено у газеті «Українське слово» (Житомир),

- 19 липня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд. Ці вбивства також були записані в Ereignismeldungen від 19 липня 1941 р.; див.: Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports*, 41.
- 14 Ereignismeldung, 7 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-175, R234/2722808–09. Щодо перетворення гетто на в'язницю–трудоий табір, див. свідчення колишнього ад'ютанта начальника поліції порядку Житомира Карла Кіцмана, 9 вересня 1960 р., BAL, 204 AR-Z 1301/61, 4.
- 15 Згідно з рапортом німецького зіпо-СД, до окупації у Житомирі та його околицях було приблизно 30 тисяч євреїв, а в самому Житомирі – понад 15 тисяч до червня 1941 р. Від 25 до 50 відсотків міського єврейства Центральної та Східної України втекли на схід; але сільське населення залишилось у пастці в містечках та селах, де майже не було залізниці та автошляхів. Ereignismeldung від 29 липня 1941 р. подає цифру 5000 євреїв у місті Житомир; Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports*, 55. Згідно з інформацією тогочасної місцевої газети, населення Житомира становило 41 131 особі, включаючи 4079 євреїв; «Українське слово» (Житомир), 4 вересня 1941 р., ДАЖО, збірка газет. Також див. відомості про населення в регіоні відділу статистики комісаріату Житомир, ДАЖО, P1151c-1c-700. Цифри померлих євреїв, подані різними післявоєнними комісіями, суттєво різняться. У шістьох масових могилах за межами міста було знайдено 9323 жертви, багато з них були цивільними та дітьми. Див.: Benz, Langenheimer, *Mordfelder*, 127–128.
- 16 Гімлер перевів Єкельна на східні землі наприкінці жовтня 1941 р. для здійснення там «остаточного розв'язання»; як видно, головнокомандувач СС та поліції Прюцманн, що замінив Єкельна, мав кращі стосунки із райхкомісаром Еріхом Кохом. Про Єкельна див.: Breitman, *Official Secrets*, 37–41 та «Friedrich Jeckeln: Spezialist für die 'Endlösung' im Osten», у *Die SS*, eds. Smelser and Syring, 267–275. Також див. Birn, «Die Höheren SS und Polizei-führer», 337. Радянський суд засудив та повісив Єкельна посеред руїн ризького гетто.
- 17 Див. Einsatzbefehl Єкельна від 25 липня 1942 р. щодо Новограда-Волинського, NA, RG 242, T-501/R 5/000559–60, та *Unsere Ehre Heisst Treue*, 95–96. У вбивствах липня–серпня загинуло 4000 євреїв.
- 18 Окрім рапортів айнзацгрупи С, див. також свідчення Ганса Вільгельма Ізенманна, солдата дивізії СС «Вікінг», у USHMM, RG 06.025.02 (Київ, документи колишнього КДБ).

- 19 Можливо, що 546 євреїв було вбито під час акції із заселення гетто; одне джерело повідомляє, що загони поліції головнокомандувача СС та поліції несуть відповідальність за вбивство 26 серпня 1941 р. Розшифровки німецької поліції, ZIP G.P.D. 335, 30 серпня 1941 – 10 вересня 1941, NA, RG 457, Vox 1386. Цей короткий опис гетто міститься у праці: Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book*, 16. Також див. свідчення та частини звіту Надзвичайної комісії в: Елисаветський, *Бердичевская трагедия*, 81–85. Я вдячна Асі Вайсман за допомогу в перекладі з російської. Також див.: Garrard and Garrard, *The Bones of Berdychiv*, 23–25.
- 20 Розшифровки німецької поліції, ZIP/MSGP.28, 27 серпня 1941 р. та 12 вересня 1941 р.; також щодо подій періоду 13–31 серпня див. с. 5 «Executions». NA, RG 457, Vox 1386. Батальйони поліції порядку 45-й та 320-й були призначені на здійснення акцій у Бердичеві та Кам'янці-Подільському у співпраці із айнзацкомандою 5. Справа «Abschlussbericht» проти Фрідріха Бекера, поліція Бердичева, BA, 204 AR-Z 129/67, 1000.
- 21 Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book*, 17.
- 22 Свідчення Ельгафена від 7 травня 1947 р. Після зустрічі з Скельном Ельгафен повернувся до Німеччини, щоб організувати своїх людей, що були розміщені у штабі в Києві. Кох попросив Ельгафена «звільнити Рівне від євреїв» до свого прибуття; коли Ельгафена запитали після війни про цю акцію, він відповів на Нюрнберзькому процесі: «Рівне, то було невелике гніздо, 500-600». Але точне число вбитих євреїв становило 15 000. Ельгафен командував 10-м та 11-м полками поліції порядку. Він був командиром поліції порядку в Україні з 1 вересня 1941 р. по вересень 1942 р. На Нюрнберзькому процесі його було допитано 7 та 28 травня 1947 р.; NA, RG 238, каталог 50, m1019.
- 23 Можливо, Скельн посилався на ряд облав у самому Бердичеві, або у його північній та південній окрузі. Скоріш за все, він «хизувався» найбільшими акціями, проведеними його підрозділами на той момент, здебільшого 320-м батальйоном поліції порядку в Кам'янці-Подільському та його околицях. Див.: Breitman, *Official Secrets*, 64.
- 24 Розшифровки німецької поліції, ZIP/MSGP.28, 27 серпня 1941 р. та 12 вересня 1941 р.; також щодо подій періоду 13–31 серпня див. ч. 5 «Executions». NA, RG 457, скринька 1386. У радянській версії подій цієї акції ідентифіковано загін СД та двох українців-поліцаїв, Зелінського та Машковського; див. свідчення радянських свідків, справа

- проти Фрідріха Бекера, «Untersuchungsbericht», BAL, 204 AR-Z 129/67, 998. Також див.: Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book*, 16–17. Можлива також причетність солдат 1-ї роти 303-го батальйону. Див. свідчення колишніх службовців батальйону, Вальтера Бостельмана та Вальтера Бьотеля, суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z, 419/62.
- 25 Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book*, 18.
- 26 Файли Kommandostab SS, МНІ, Прага, box 1 (копія у USHMM, RG 48.004m, reel 1); також див.: *Unsere Ehre Heisst Treue*, 96–97, 104–105.
- 27 Розшифровки німецької поліції, №№ 344-386 за період 1–30 вересня 1941 р.; ZIP/MSGP.29, 22 жовтня 1941 р., с. 4. NA, RG 457, box 1386.
- 28 Дякую Вольфгангу Зайбелю та Джеральду Фельдману за те, що звернули мою увагу на тему «поділ праці». Див.: Feldman and Seibel, eds. *Networks of Nazi Persecution*. Обмін інформацією відбувався між штабами Єсельна та Раша, але документів на підтвердження того, як саме вони координували свої дії, мало. Айнзацгрупи рідко звітували про акції під керівництвом головнокомандувача СС та поліції; в одному нетиповому випадку айнзацгрупа С відрепортувала 11 вересня 1941 р., що «в Кам'янці-Подільському за три дні було розстріляно 23 600 євреїв одним загonom у складі підлеглих головнокомандувача СС та поліції». NA, RG 242, T-175/R 233/2722291.
- 29 Переговори між армією та СД розпочалися у березні 1941 р. і були доведені до кінця Гайдріхом та генеральним квартирмейстером Едвардом Вагнером наприкінці травня. Див.: Breitman, *The Architect of Genocide*, 149-150, та Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 299. Heer and Naumann, eds., *War of Extermination*.
- 30 Саме цей період позначився піком співпраці між армією та СС в акціях проти євреїв. Напередодні Єсельн тимчасово передав командування 1-ю бригадою СС (IR 8/10) генералу 6-ї армії Райхенау. Див.: *Unsere Ehre Heisst Treue*, 24.
- 31 Хоча ці дві особи і могли мати зв'язок із судовою системою Радянського Союзу, звинувачення німців, метою яких було розбурхати антисемітські настрої, були невірогідними. Вони стверджували, що Кіпер та Коган, як євреї, були винні у голоді та смертях 8 мільйонів українців. Див.: Ereignismeldung від 19 серпня 1941 р. у Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports*, 96–97. Свідчення Й.А. Бауера, 2 серпня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62.
- 32 Відповідно до свідчення Й.А. Бауера, водія Пауля Блобеля, командира зондеркоманди 4а, під час страти було присутнє кінематографічне

- обладнання. Свідчення від 29 січня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62.
- 33 Див. свідчення очевидця, колишнього солдата Вермахту, із повоєнного судового слухання, P.A., Landeskriminalamt Nordrhein-Westfalen, 27 лютого 1964 р. та 26 січня 1966 р. Це свідчення, світлини та розповідь про злочини 6-ї армії представлені Берндом Боллем та Гансом Сафріаном у: Bernd Boll, Hans Safrian, «Auf dem Weg nach Stalingrad: Die 6. Armee 1941/42», надруковано в каталозі виставки *Vernichtungskrieg*, eds. Heer and Naumann, 270–272.
- 34 Деякі солдати та офіцери армії, можливо, також брали участь у розстрілах. Свідчення Куно Каллсена, 28 червня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62. Рішення у справі Каллсена також можна знайти в праці: Krausnick and Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*, 234. Ця подія також описана в: Klee, Dressen and Riess, eds., *The Good Old Days*, 107–117.
- 35 Див. свідчення Августа Хефнера із зондеркоманди 4а, 9 червня 1965 р. Хефнер також стверджував, що солдати Вермахту били дрючками євреїв, які очікували страти, тож коли вони ставали на краю рову, то були повністю закривавлені. Суд над Каллсеном.
- 36 Див. свідчення Ернста Вільгельма Бьорнеке від 5 листопада 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62. Згідно з одним джерелом, бризки мозку жертв попадали на тих, хто стріляв, один із яких, службовець зондеркоманди 4а на ім'я Янссен, повернувся до Райху для лікування висипу на шкірі обличчя. Свідчення Августа Хефнера, 10 січня 1965 р.
- 37 Свідчення Курта Фрідріха Ганса від 30 вересня 1965 р. Командир тайлькоманди зондеркоманди 4а, суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62.
- 38 Див.: Gerhart Panning, «Wirkungsform und Nachweis der sowjetischen Infanteriesprengmunition», січень 1942 р., *Der deutsche Militärarzt*, Library of Congress, microfilm 0184. Паннінг помер у березні 1944 р. Див. лист Мольтке, передрукований у: Ruhm von Oppen, ed., *Letters to Freya, 1939-1945*, 160. Також див.: Streim, *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener*, 135–137. Внесок Паннінга у «злочинну боротьбу» детально описаний у Хербера, *Gerichtsmedizin unterm Hakenkreuz*, 274–276.
- 39 Див.: Hans Mommsen, «Preussentum und Nazionalsozialismus» у: Benz, Buhheim, and Mommsen, eds. *Der Nazionalsozialismus*, 29-41. Особова справа Блобеля передрукована у: Friedlander and Milton, eds., *Archives*

of the Holocaust, 11, 70.

- 40 Повсякденна співпраця між армією та СД виявляється в акціях, що відбулися в Бердичеві до прибуття сюди головнокомандувача СС та поліції Єкельна, який став головною особою цих подій. Див.: Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book*, 14. Також див. «Abschlussbericht», справа проти Фрідріха Бекера, BAL, 204 AR-Z 129/67.
- 41 Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book*, 31.
- 42 Umanskij, *Judisches Glück*, 66–67.
- 43 Ereignismeldung айнцагруппи С, 17 вересня 1941 р., USHMMA, Рах. 1999.A.1096 (також можна ознайомитись у NA, RG 242, T-175, R233, frame 2722384).
- 44 Особова справа СС на Емілія Отто Раша, NA, RG 242, Berlin Document Center records, A3343 SSO-0007B, 836-846. Також див.: Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 50.
- 45 Див.: Michael Wildt, *Generation des Unbedingten*, 537–578, та Matthäus, Kwiet, Förster and Breitman, *Ausbildungsziel Judenmord?*, 201.
- 46 Див.: Peter Black, «Arthur Nebe: Nationalsozialist im Zwielicht» у *Die SS*, ed. Smelser and Syring, 365–378.
- 47 Про Раша чит. у: Krausnick and Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges*; Headland, *Messages of murder*; та статтю Шмуеля Спектора про Отто Раша в: *Encyclopedia of the Holocaust*, ed. Gutman, 3:1223.
- 48 Свідчення Гайнріха Гуна від 13 жовтня 1965 р., суд над Каллсенном, BAL, 207 AR-Z 419/62.
- 49 Записи FK 676 за серпень 1941 р., РГВА, 1275-3-661 (копія у USHMMA, RG 11.001M.13, reel 92).
- 50 Переклад взято із відредагованої версії листа Розенберга. Перший друкований текст включав таке твердження (яке було викреслене): «Оскільки самі українці покищо не витіснили євреїв, малі громади потрібно помістити у великі табори і примусити працювати, подібно до практики, яка нині діє в м. Лодзь», NA, RG 238, IMT, Doc. 1098-PS, 12–13.
- 51 Михайло Олексійович Розенберг, бесіду провела Кіра Бурова, 25 квітня 1996 р., Єврейська агенція («Сохнут»), Житомирська область, Україна. Результат вивчення складу населення Романова, що під Чудневом, проведеного нацистами, показує в категорії «інша» в частині приналежності до етнічної групи та релігії від 987 до 1036 осіб. Відділ статистики (Abteilung Statistik), ДАЖО, P1151-1-700. Ніна Борисівна Глоцман, бесіду провела Кіра Бурова, 2 лютого 1995 р.,

- Єврейська агенція («Сохнут»), Житомирська область, Україна. Пані Глоцман була родом із села поблизу Козятина (Білопілля); вона не змогла евакуюватись, оскільки село було далеко від залізниці. Див.: Mordechai Altshuler, «Escape and Evacuation of Soviet Jews at the Time of the Nazi Invasion» у *Holocaust in the Soviet Union*, eds. Dobroszycki and Gurock, 91–96.
- 52 Goykher, *The Tragedy of the Letychiv Ghetto*, 5. «Lagebericht» генерального комісара Клемма від червня 1942 р. зазначав, що 434 євреї було вбито в Іллінях у травні 1942 р., Bundesarchiv Koblenz, R6/310, 6.
- 53 Ereignismeldung, 19 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/2722427-9, та Ereignismeldung від 25 вересня 1941 р., у Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports*, 158.
- 54 Свідчення Йозефа Кванте, 24 травня 1955 р., справа проти Франца Разецберга, BAL, 204 AR-Z 8/80, Band II, p. 71
- 55 Наказ Рока від 28 серпня 1941 р. КТВ командувача тилового району групи армій «Південь», NA, RG 242, T-501/R 5/000805. Цей наказ видано відповідно до попереднього наказу головнокомандування армії від 19 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000805.
- 56 «Інструкції» райхскомісара України, 1 вересня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-22.
- 57 Облавою командувала німецька служба СД, але вказівки давав мер-українець. Ця територія пізніше опинилася поза межами генерального комісаріату Житомир. ДАВО, 1358-1с-1 (копія у USHMM, RG 31.011M, reel 3).
- 58 «Abschlussbericht», справа проти Герберта Зіттіга, окружного комісара Немирова, BAL, II 204a AR-Z 141/67, p. 373-374.
- 59 Ehrenburg and Grossman, eds., *The Black Book*, 20-21.
- 60 Такий хід дій описано в кількох свідченнях службовців зондеркоманди 4а. Щодо Черняхова див. свідчення Фрідріха Вільгельма Ебелінга, 11 серпня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62. Також у Вінниці особа, яка вижила, писала, що євреїв сконцентрували на фабриці; див. лист Ізраеля Вайнера від 1 травня 1944 р., USHMM, RG 22.003.1. В інтерв'ю, яке провела К. Бурова (25 квітня 1996 р.), Розенберг стверджував, що у Дзержинську «нас заштовхали в одну будівлю». В Козятині євреїв зібрали на території, яку описували і як гетто, і як трудовий табір; див. інтерв'ю Бурової із Глоцман, 2 лютого 1995 р. Євреїв Козятина помістили в казарми за містом, а не в гетто; див. справу про козятинський табір від жовтня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-6.
- 61 Щодо комендантських годин та інших обмежень, а також меморандуму Коха від 20 серпня 1941 р. щодо розміщення євреїв у гетто,

- див.: ДАЖО, P1151-1-31a. Обмеження також описані очевидцем, який вижив, у праці Umanskiĵ, *Jüdisches Glück*, 66–67. Аналіз процесу переміщення та утримання євреїв у гетто знаходиться у: Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 117–119.
- 62 Плани відносно депортації німецьких, австрійських та чеських євреїв на схід, де їх мали знищити, виникли раніше, наприкінці вересня та в жовтні 1941 р. Див.: Aly, *Endlösung*, 350–352, 359–361.
- 63 Див. спільний меморандум Коха та Прюцмана до генеральних комісарів, командирів поліції порядку та зіпо-СД і керівника СС-поліції. Вони попросили, щоб інформація про євреїв, їхнє місцезнаходження та залізничні маршрути для євреїв Райху була надана до 1 березня 1942 р. Меморандум від 12 січня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-137, 8.
- 64 Оборонні загони (Landesschützenverbände) також були введені для підтримки кампанії «пацифікації» в тилу; в Житомирі до них належали: L.S. батальйони 416, 466, 2866 566 та L.S. полк 102. У січні 1942 р. в Хмільнику L.S. батальйон 466 брав активну участь у розправах, і деякі солдати батальйону добровільно залучалися до розстрілів. «Abschlussbericht», розслідування окружного комісаріату Літина (Фолькаммер та ін.), BAL, II 204a AR-Z 135/67, 600–601.
- 65 Ereignismeldung, 17 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R233/2722375.
- 66 John Paul Himka, «Ukrainian Collaboration in the extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long Term and Conjunctural Factors», у *The Fate of the European Jews*, ed. Frankel, 172.
- 67 Брайтман, «Himmler's Police Auxiliaries in the Occupied Soviet Territories», 23-39.
- 68 Гімлер уточнив, що ці помічники мали використовуватись у мобільних батальйонах за межами батьківщин, тож литовці (батальйон 11, розташований у Коростені) та латвійці (батальйон 25, розміщений в Овручі) активно діяли в Житомирській області у 1942–1943 роках. NA, RG 242, T-454/R 100/699. Щодо формування армії українських допоміжних поліцаїв та груп міліції, див. наказ від 11 липня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000482–3, та наказ від 14 вересня, NA, RG 242, T-315/R 2216/000098–100. Інша версія викладу фактів, хоча й пропагандистська, щодо формування загонів українських помічників, міститься в «Українсько-німецькій газеті» (*Deutsche Ukraine-Zeitung*) (Луцьк), 2 жовтня 1942 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010.
- 69 Накази українських старост та командирів міліції, липень-вересень 1941 р., ДАВО, 1358-1с-1 (копія у USHMM, RG 31.011M, reel 3).
- 70 Див.: Ereignismeldung, 12 вересня 1941 р. у Arad, Krakowski,

and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports*, 131.

- 71 Бесіда К. Бурової з Н. Глоцман, 2 лютого 1995 р.
- 72 Віктор Трілл, свідчення від 25 червня 1860 р., суд над Каллсенем, BAL, 207 AR-Z 419/62.
- 73 Галина Юхимівна Пекерман, інтерв'ю К. Бурової, 21 травня 1996 р., Житомирська область, Україна. Г. Пекерман (нар. 1927 р.) є однією із трьох євреїв Чуднова, що вижили. Після того, як вона вилізла із братньої могили і блукала лісами кілька місяців з іншою невеликою групою євреїв, вони пішли до Бердичева (кінець зими 1942–1943 рр.); вона видала себе за українську сироту і пізніше була відправлена у транспорті українців як примусовий робітник до Аушвіцу. Вона жила в бараках серед українців, працювала на фабриці з виготовлення цементу і була звільнена звідти радянськими військами. У своїй розповіді про масові розстріли в Чуднові вона описала трьох німців-офіцерів, які стояли біля ровів, у той час як українські поліцаї проводили розстріл.
- 74 Німецький уповноважений комісар Штумпп писав, що на захід від комісаріату Житомир, у м. Луцьк українка підійшла до нього і прошепотіла йому на вухо, що німцям варто позбутися євреїв, яких вона описала як «злих нехристів». Штумпп, рапорт про поїздки зі Львова до Житомира за серпень 1941 р., NA, RG 242, T-454/R 6/001144-45.
- 75 Див. повідомлення про арешт українських поліцаїв, котрі грабували доми євреїв, у газеті «Голос Волині» (Житомир), 30 жовтня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
- 76 Використання службою СД місцевих керівників сіл та міліції описано частково у рапорті айнзацгрупи С від 19 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-175/233/2722016–7. Районні комісари використовували місцевих українців-мерів та голів районів для реєстрації населення, введення податків, переміщення євреїв до таборів та гетто тощо. Антиєврейські «адміністративні» заходи були визначені у «Службових повідомленнях» («Amtliche Mitteilungen») для комісарів, починаючи з антиєврейських податків. 3 листопада 1941 р., Повідомлення райхскомісара України № 4, ЦДАВОУ, 3206-6-1 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).
- 77 Інтерв'ю Бурової з Глоцман, 2 лютого 1995 р.
- 78 Див.: Ereignismeldung, 17 вересня 1941 р., у: «The Einsatzgruppen Reports», Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports*, 134; рапорти Імперського міністерства у справах окупованих територій та рапорти Офісу у справах зв'язків з етнічними німцями

про антиєврейські настрої етнічних німців та українців, NA, RG 242, T-501/R 6/001143-4; ЦДАВОУ, 3206-255-6 (копія у USHMM, RG 31.002M, reels 6, 11).

- 79 Шерей був родом із Чернівців, що на румунській території, окупованій Радянським Союзом. На початку вересня 1941 р. його та інших 800 чоловіків було відіслано до Житомира. Шерей заявив, що їхнє переміщення було наказом СД, і під керівництвом унтерштурмфюрера СС Шлоссера із айнзацкоманди 5 їх об'єднали у загони поліції по 120 чоловік, щоб розіслати по основних містах та містечках окупованої України; київський загін залишався у Бердичеві до взяття Києва німцями. Розслідування СД по доносу Ковальського від 9 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-3. Про переведення українців Румунії, яких там переслідували, до окупованої нацистами України див.: Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports*, 25 (Ereignismeldung від 14 липня 1941 р.).
- 80 Одним із питань, яке розслідувалось, було питання про власника єврейського шкіряного плаща, який оцінено у 3000 рублів. Марта Арндт, етнічна німкеня, знайшла його, коли зайняла колишню єврейську квартиру за адресою Москаштрассе № 30; 9 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-3.
- 81 Кулицький народився у Києві, але його родина походила з Кьонігсберга. Його родичі перебували на подібних посадах: його брат, етнічний німець, був шефом СД у Ліцманнштадті; його двоюрідний брат був унтерштурмфюрером в Управлінні у справах зв'язків з етнічними німцями в Житомирі; а двоє його шуринів були у Вермахті, ДАЖО, P1151-1-3.
- 82 Глоцман описала українця, який охороняв євреїв у Козятині; вночі, коли поблизу не було німців, він мучив євреїв. Пізніше її зрадила етнічна німка—перекладачка, колишня однокласниця. Бесіда Бурової з Глоцман, 2 лютого 1995 р.
- 83 Щодо радянських та єврейських версій подій, що таврують українських націоналістів як колаборантів, див.: Zvi Gitelman, «Politics and the Historiography of the Soviet Union» у *Bitter Legacy*, ed. Gitelman.
- 84 Berkhoff and Carynyk, «The Organization of Ukrainian Nationalists», 153.
- 85 Ibid, 171.
- 86 Одним із небагатьох наукових підходів до розгляду цієї теми є праця: Potichnyj and Aster, eds., *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*, зокрема, есе у цій книзі, написане М. Альшulerом: Altshuler, «Ukrainian-Jewish Relations in the Soviet Milieu in the Interwar

period», 281–305. Я розглядатиму більш детально українські націоналістичні угруповання (ОУН(б) та ОУН(м)) у контексті їхньої діяльності в Житомирі у розділах 6 та 8.

- 87 ДАЖО, Р1151с-1-2. Під час Збору ОУН у квітні 1941 р. було прийнято резолюцію, в якій зазначено, що ОУН «воює проти євреїв як опори московсько-більшовицького режиму». Нацисти вважали євреїв расовою загрозою та джерелом більшовизму, у той час як провідники ОУН у Кракові поставили свій антисемітизм на політичні рейки, а не расистські. Цю різницю неправильно висвітлено Т. Гунчаком у: Taras Hunczak «Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations», у кн.: *Ukraine During World War II*, ed. Boshyk, 42; Гунчак стверджує, що ані український підпільний рух, ані «будь-які інші організації, таким чином, не культивували антисемітські програми чи політику».
- 88 Про ліквідації в Хмільнику див.: Abschlussbericht, BAL, II 204 AR-Z, 135/67, 23–24.
- 89 Один із двох євреїв, які вижили в Дзержинську, де німці знищили 4000 осіб єврейського населення, описав свої муки під час переходу в старих коморах та блукання по селах у пошуках їжі та прихистку; бесіда Бурової із Розенбергом, 25 квітня 1996 р. Ніна Борисівна Глоцман також розповідала, як їй доводилось ховатись у старих коморах, покинутих будинках та заводах; бесіда К. Бурової із Н. Глоцман, 2 лютого 1995 р. Єва Аврамівна Франкель пройшла сотні кілометрів і була змушена жебракувати та просити схованки у селах навколо Бердичева; бесіда К. Бурової із Є. Франкель, 2 лютого 1995 р. Володимир Гойхер описав подібний досвід у своїх мемуарах, *The Tragedy of the Letychiv Ghetto*.
- 90 Свідчення Карла Кіцмана, 9 вересня 1960 р. Справа проти Кольморгена, BAL, 204 AR-Z 1301/61. У квітні 1942 р. було також 500 робітників-євреїв, яких утримували в таборі біля міста. Протягом наступних місяців німці привезли ще сотні євреїв із Волині та Галичини і тимчасово тримали їх у кількох будівлях на вулиці Михайлівській, аж доки не привели їх до останнього пункту призначення, ровів Богунії. Свідчення Йозефа Квятівського (котрий працював на кухні на вул. Михайлівській у Житомирі). Справа проти Франца Рацезбергера, BAL, 204 AR-Z 8/80, band 1, 82. Відносно звільнення євреїв із посад у Вермахті, див. наказ Кайтеля «Juden in den besetzten Ostgebiete», 12 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-77/R1028/6500570. Євреїв Житомира брала на роботу в дру-

карню 6-та армія, де «буцімто» вони могли підробляти документи. Рапорт айнзацгрупи С від 17 вересня 1941 р. у: Arad, Krakowski, and Spector, eds., *The Einsatzgruppen reports*, 135.

- 91 Невелика частина Житомирської області, включена в наказ Гітлера від 20 серпня 1941 р., лежала на захід від Новограда-Волинського. Див. запис у журналі бойових дій від 20 серпня 1941 р., КТВ SD 454, NA, RG 242, T-315/R 2215/000438, та повідомлення командуючого групи армій тилу півдня до генерального штабу головнокомандування армії, «Übergabe and die Zivilverwaltung d. Reichskommissare», 7 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000848. Повна передача регіону цивільній владі під керівництвом генерального комісара Житомира Курта Клемма відбулася 20 жовтня 1941 р., коли територію райхскомісаріату Україна було розширено до р. Дніпро (на сході) та р. Буг (на півдні); це було зроблено відповідно до декрету Гітлера від 11 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000861-62 та T-315/R 2216/000330. Постійна військова адміністрація була передана під керівництво військового головнокомандувача в Україні Кіцінгера, котрий розмістився у столиці райхскомісаріату Україна, м. Рівне; командири армії, які зосереджувались на просуванні військ, військовополонених та провіанту по регіону до фронту та назад, також були залучені у впровадження цивільної окупаційної політики. Військовий польовий командир 811 прибув до Житомира 27 жовтня 1941 р.; AN, RG 242, T-315/R 2216/000437.
- 92 Він здійснював управління у стилі Штюльпнагеля та інших командувачів у 6-й та 17-й арміях. В одному із декретів, виданих Кіцінгером відразу після вступу на посаду військового головнокомандувача в Україні, постала вимога про колективні відплатні акції проти місцевих євреїв, а також про те, щоб місцевий міський голова виступав рупором німців під час публічного оголошення наказів про розстріл мирного населення. Наказ Кіцінгера від 10 жовтня 1941 р., ЦДАВОУ, 3206-1 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 6).

Розділ 5

- 1 Нотатки зборів, зроблені Борманном, 221-L, IMT, vol. 38, 86–94. Також надруковані у пр.: N. Müller, *Die faschistische Okkupationspolitik*, 160–162.
- 2 Нотатки зборів, зроблені Борманном, 221-L, IMT, vol. 38, 86–94.
- 3 Ibid.
- 4 Розенберг формував персонал спеціалістів зі сходу з початку квітня. 20 квітня 1941 р. Гітлер офіційно призначив Розенберга головним на

сході; див.: IMT, NA, RG 238, 865-PS. Гімлер та Гайдріх також планували з початку 1941 р. очолити операції поліції та служби безпеки на окупованому сході, направляючи айнзацгрупи та вищих керівників поліції та СС (включаючи поліцію порядку) у зони розташування військ та на цивільні території. Щодо планування Гімлером війни на сході див.: Breitman, *The Architecht of Genocide*.

- 5 «Die Zivilverwaltung in den besetzten Ostgebieten, Teil II: Reichskommissariat Ukraine, «Brown File», РГВА, 7021-148-183, р. 10. Подяка панові Юрену Метхойсу за копію цього документа.
- 6 Генеральний округ Житомир як географічна одиниця був створений німцями; до його складу входили колишня радянська Житомирська область та частини Вінницької області (які межували на півдні з Румунією по річці Буг), Полісся (північний кордон Білорусії включно із південними частинами боліт Прип'яті) та Гомель (північно-східний край). Див. огляд «Der Generalbezirk Shytomyg», 15 березня 1942 р., RMfdbO, ДАЖО, P1151-1-51.
- 7 У лютому 1942 р. у трьох із двадцяти п'яти районів не було комісара: Лельчиці, Комарині та Монастирищі. ЦДАВОУ (копія у USHMM, RG 31.003M, reels 3, 14–16).
- 8 Див. рапорт генерального комісара про структуру адміністрації, ДАЖО, P1151-1-42. Також див. опис управлінь районних комісарів у «Abschlussbericht», розслідування районних комісарів житомирського регіону, BAL, ZSL II 204a AR-Z 135/67 та справу проти Фрідріха Бекера, поліція Бердичева, BAL, II 204a AR-Z 129/67, Band IV.
- 9 Ці цифри базуються на складі окружної поліції Козятини, поліції міста Житомира та окружної поліції Ружина; ДАЖО, P1182-1-162 та P1182-1-36. Чотири поліцейські жандармерії, група із приблизно 150 сільських поліцейських були закріплені за регіоном станом на середину 1942 р. для підтримки та управління стаціонарними жандармськими підрозділами в околицях Бердичева, Вінниці, Житомира та Мозиря. Німецька поліція в містах, таких як Бердичів, Вінниця та Житомир, не була жандармерією, а радше поліцією муніципальною, або *Schutzpolizei*, якій допомагала українська допоміжна поліція (*Hilfspolizei*).
- 10 «Abschlussbericht», Козятинська справа, BAL, 204a AR-Z 137/67, Band II, 225. Дякую Мартіну Діну за інформацію про відділення зіпо, ДАЖО, 1182-1-26, 104.
- 11 *Hitler's Table Talk*, 35.
- 12 *Ibid*, 424.
- 13 Імені Павловського немає в німецьких розповідях та повідомленнях.

Також до комітету входили інженер із Вінниці на прізвище Берnard, районний начальник із Коростишева, очільник одного із департаментів районної адміністрації Мозиря на прізвище Міко і районний медичний радник з Новограда-Волинського Невідовський. «Deutsche Ukraine-Zeitung» (Луцьк), 25 лютого 1942 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010.

- 14 Щодо структури генерального комісаріату та призначення українців керівниками районів та старостами сіл див. декрет райхскомісара України від 14 лютого 1942 р. ЦДАВОУ, 3206-6-2 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 6).
- 15 Див. наказ Яна Лазара з Тульчина, 17 листопада 1941 р.: «Будь-який мер, котрий не підкоряється німецьким наказам або видає фальшиві посвідчення особи, буде прирівняний до шпигуна». ДАВО, P1417-3с-1 (копія у USHMM, RG 31.011M, reel 4).
- 16 Генеральний комісар Клемм, «Lagebericht» від 3 червня 1942 р., ВАК, R6/310.
- 17 Див.: IMT, NA, RG 238, NO-1897. Див. також повоєнну версію подій заступника Розенберга, Бройтігема, «Überblick über die besetzten Ostgebiete während des 2. Weltkrieges», 25; а також розповідь історика Дж. Стейнберга: Jonathan Steinberg, «The Third Reich Reflected», 621.
- 18 Щодо кореспонденції між Клеммом та Меєром, див.: ДАЖО, P1151-1-9; інформацію про досвід та кваліфікацію персоналу та партійної квоти – див.: ДАЖО, P1151-1-26 та P1151-1-46; щодо засідання в Берліні 23–24 вересня 1941 р. та призначень див.: ДАЖО, P1151-1-24.
- 19 Два інших замки були в Фогельсангу та Зонтхофені. Див. статті у: Michael and Doerg, *Nazi-Deutsch*.
- 20 Справа Клемма; ДАЖО, P1151-1-26; прибуття комісарів також описане Фріцом Маргенфельдом, колишнім міським комісаром Вінниці. Див. свідчення Маргенфельда, 17 березня 1971 р., BAL, Sta Stuttgart 84 Js 3/71, 2. Дякую Конраду Квіту та Юргену Метхойсу за матеріали стосовно Маргенфельда.
- 21 Див. вступний меморандум Клемма до комісарів, 5 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-33.
- 22 «Коричнева папка», RGVA, 7021-148-183, 12; також знаходиться у справі комісара Клемма за 1941 р., ДАЖО, P1151-1-31a; посилання на папку міститься у Dallin, *German Rule in Russia*, 305.
- 23 «Коричнева папка», РГВА, 7021-148-183, 37; також див. накази генерального комісара про стосунки із місцевою поліцією; див. наказ Клемма до комісарів щодо адміністративних процедур, 5 грудня 1941 р.,

ДАЖО, P1151-1-33, P1151-1-42.

- 24 З питання системи владних структур та створення судів СС та поліції, див. Клемм (нотатки інструктажу в матеріалах Крьоссінгзее), ДАЖО, P1151-1-31a; та службову записку Коха із Кьонігсберга від 5 вересня 1941 р., ЦДАВОУ, 3206-1-72 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 2).
- 25 Станом на середину грудня 1941 р., Розенберг, здається, добре знав про рішення «знищити» усіх євреїв, принаймні тих, що проживали на території Радянського Союзу. Нічого із написаного Розенбергом раніше, навесні 1941 р., не вказує на те, що йому було відомо про це рішення. Див.: «Vermerk über Unterredung beim Führer am 14 Dez. 1941» Розенберга, IMT, NA, RG 238, PS-1517.
- 26 Вказівки Розенберга стосовно єврейського питання у його «Коричневій папці», РГВА, 7021-18-183, 35.
- 27 Меморандум райхсміністра окупованих східних територій про поводження з українцями, 22 листопада 1941 р., ДАЖО, P1151-1-137.
- 28 Кох знову повторив про «правильне» застосування батога у наказі від 18 квітня 1942 р. та меморандумі від 17 липня 1942 р. до генерального комісара Житомира, «Verhalten der deutschen Bevölkerung gegenüber die Ukrainern», ДАЖО, P1151-1-42, с. 38. Була достатня кількість випадків настільки жорстокого поводження, що Альфред Меер, заступник міністра Розенберга, видав наказ райхскомісарові Остланду Лозе та райхскомісарові України Коху, яким заборонялось застосування кийків та батогів; 9 квітня 1942 р., NA, RG 242, T-177/R 1174/001085.
- 29 Звіт НСДАП про поїздку у період 3–23 липня 1942 р., NA, RG 242, T454, roll 92, frames 000193-000199.
- 30 Опис та критика порядків у комісаріаті, політичних авантюристів та колоніального сільського господарства у приватних листах німців, NA, RG 242, T-454/R 161/folder 1001; а також критика райхсміністра фінансів Крозіга від 4 вересня 1942 р., NA, RG 238, Vox 38, NO-1897.
- 31 Berkhoff, «Hitler's Clean Slate», 505.
- 32 Див. меморандум Коха від 17 жовтня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-42.
- 33 Див. рапорт інспектора з озброєння по Україні від 29 листопада 1941 р., IMT, NA, RG 238, PS-2174.
- 34 Див. наказ керівника СС та поліції Житомира Отто Гельвіга від 13 квітня 1942 р. у повоєнних розслідуваннях у рамках кримінальних справ проти окружних комісарів, Житомир, округ Немирів, BA, 204a AR-Z 141/67, том документів, 125-126, 183. Гельвіг (нар. 1918, Нордхаузен) командував курсантами зіпо у ході завоювання Польщі.

- У період із 1937 по 1941 рр. він очолював школу командувачів зіпо. Див.: Rossino, *Hitler Strikes Poland*, 50–51, а також особистий файл Гельвіга в «Lebenslauf», в NA, RG 242, Berlin Document Center Records, A3343 SSO-083A.
- 35 Див. наказ від 19 лютого 1943 р. про те, що кожного, хто має товариські стосунки із місцевими, буде страчено, ДАЖО, P1182-1-162.
- 36 У Вінниці СД повідомили в липні 1941 р. про зростання кількості випадків венеричних захворювань до 1400, які відділ охорони здоров'я цивільної адміністрації намагався тримати під контролем. Звіт айнзацгрупи С, 7 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/ р. 10. Див. меморандум відділу охорони здоров'я Житомира про міський бордель та західноєвропейських жінок, 28 січня 1943 р. та 18 березня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-4.
- 37 Рапорт оберфюрера СА Пауля Троера, заступника міністра з питань окупованих східних територій, направлено в Житомир для зустрічі із Клеммом; він описав клуб комісара та розваги у виконанні етнічних німкенів. Див. рапорт від 16-17 квітня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-5 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 6).
- 38 Згідно з розповіддю головного архіваріуса ДАЖО, ветерана Другої світової війни Григорія Денисенка, який під час прогулянки містом вказав на ріг вулиці, де її тіло було викинуте із автомобіля. Бесіду провів автор, 11 серпня 1993 р., Житомир, Україна. Також див.: «Abschlussbericht», справа Бекера, BAL, 204 AR-Z 129/67, р. 1023.
- 39 Див.: «Bandenbekämpfung» головнокомандувача СС та поліції Отто Гельвіга, 21 січня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-4; згадка про українських жінок як шпигунок є також у звіті (без дати) головнокомандувача СС та поліції Козятина під назвою «Erfahrungen im Bandenkampf», ДАЖО, P1182-1-37.
- 40 У цьому звіті не зрозуміло, чи більш серйозним злочином був розстріл, чи те, що він був п'яним; можливо, тяжкість злочину визначалась поєднанням і того, й другого. Див.: «Lagebericht» генерального комісара, березень 1943 р., ДАЖО, P1151-1-45.
- 41 Службову записку відділу праці комісаріату до місцевого командування армії, 13 липня 1942 р., ДАЖО, P1465-1-6.
- 42 Щодо рапорту СД від 18 вересня 1942 р., про нелегальне спілкування між німцями Райху, здебільшого про німецьких солдатів, які привозили листи українцям у Німеччині, див.: NA, RG 242, T-175/R 17/2520312-26.
- 43 Про сиріт див. у праці: Heinemann, «Rasse, Siedlung, deutsches Blut», 508-536.

- 44 Борманн наказав Коху арештувати українських проститутток; див. меморандум від 23 липня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0008894-897. Кох надав повноваження відповідному гебітскомісарові покарати жінок та членів місцевої громади, якщо вони протидіятимуть абортам; див. вказівки Коха до своїх комісарів, 23 грудня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-698. Також див. запис від 22 липня 1942 р. у: *Hitler's Table Talk*, 587-588.
- 45 Щодо німецького ресторану в Житомирі, спеціальних німецьких крамниць, перейменування вулиць та спеціальних районів німецьких апартаментів див. справу міського комісара, ДАЖО, P1151-1-32.
- 46 Іван Шинальський, бесіда з автором, 20 травня 1996 р., ДАЖО, Україна.
- 47 Саме особисті листи, відправлені німцями Райху, котрі працювали в Україні, були перехоплені цензорами Райху і проаналізовані у період 1942–1943 рр., NA, RG 242, T-454/R 161/ML 465, папка 10001.
- 48 Наказ головнокомандувача СС та поліції Отто Гельвіга, 30 вересня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-9.
- 49 Німецькі, словацькі та угорські військові загони в місті обмінювали свої цигарки, пиво та горілку у місцевих; предмети було вилучено місцевою поліцією та передано німецькій адміністрації, яка потім продала німецькі та українські товари поліцейським (Schutzmannschzften), як описано у рапорті, ДАЖО, P1151-1-26. Цей звіт стосується меморандуму поліції порядку від 30 січня 1942 р. про контроль чорного ринку в місті.
- 50 Лист та пакунки Хьопеля, передані його дружині Еммі в Тюринген, було перехоплено Абвером у Берліні і направлено до СД у Бердичеві у березні–квітні 1941 р., ДАЖО, P1151-1-1.
- 51 Рапорт головнокомандувача армії в райхскомісаріаті Україна від 5 листопада – 16 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-1.
- 52 Цей наказ вперше вийшов під час військової окупації, але був повторно виданий комісарами; «Голос Волині» (Житомир), 30 жовтня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
- 53 Спеціальна команда Розенберга із вилучення творів мистецтва, Einsatzstab Reichleister Rosenberg (ERR), також діяла і в Житомирі. Міський комісар Житомира Магасс скаржився ERR про те, що не міг знайти достатньо коробок та матеріалів для пакування творів мистецтва із місцевого музею; справа міського комісара, 22 травня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-32. У Бердичеві посадовці ERR знайшли приватні колекції Бальзака у місцевій бібліотеці і відправили їх до Берліна.

- ЦДАВОУ, 3676-1-44 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 7). Див.: Grimsted, «Twice Prundered or Twice Saved?», 191–244.
- 54 Див. документи міського відділу з питань житла, ДАЖО, P1152-1-13; меморандум генерального комісаріату до офіційних осіб партії стосовно забезпечення житла для німців Райху, 30 червня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-32; і лист гебітскомісара про єврейські будинки, які підлягали передачі до поліції, Іллінці, 16 липня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-1.
- 55 Наприклад, головний лікар німецького лазарету писав комісії, що він би хотів купити єврейські речі, такі як піаніно та витончену оздоблену шафу. ДАЖО, P1151-1-18.
- 56 29 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-37.
- 57 Справа Марка Ковальського, 9 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-3
- 58 Райхсміністр з питань окупованих східних територій, «Нотатки про окуповану Україну», 10 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001038.
- 59 Опис майна Гьольнера. 8 лютого 1944 р., ДАЖО, 2375-1-1.
- 60 Про різницю умов життя різних комісарів див. у меморандумі генерального комісара Ляйзера до окружних комісарів від 20 жовтня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-42.
- 61 Див. райхсміністр з питань окупованих східних територій, «Нотатки про окуповану Україну», 10 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001038.
- 62 Німецькі високопосадовці, котрі їздили по регіону, критикували жандармів у зв'язку із поганим станом їхньої уніформи і через те, що вони не вітають один одного належним чином на людях офіційним нацистським знаком піднятої руки; розповсюджувались численні пам'ятки про належне привітання німців та про неналежний стан німецької уніформи, що було іронічною турботою про зовнішній вигляд та репутацію влади, тоді як їхнє загальне ставлення до оточуючих та поведінка виказували крайню збоченість. Див. справу командувача жандармерії, ДАЖО, P1151-1-9. Також у: «Lagebericht» Меєра за березень-квітень 1943 р., ДАЖО, P1151-1-45.
- 63 Щодо справи Мюллера, див.: ДАЖО, P1151-1-383.
- 64 «Українське слово» (Житомир), 11 вересня 1941 р., ДАЖО, збірка газет. Цей перший підхід армії також описано у «Richtlinien zur Behandlung der Kollektiv-frage», Bfh.rückw.H.Geb.Süd, 28 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000799-800.
- 65 «Німецькі війська навколо Вінниці живуть за рахунок місцевих і пригноблюють селян», 31 серпня 1941 р., NA, RG 242, справи DW (Департамент закордонних справ Німеччини), box 24, file № 20.

- 66 Лист Ведельштадта до Клемма, 26 листопада 1941 р., ДАЖО, P1151-1-28.
- 67 ДАЖО, P1151-1-21. Щодо оголошення про створення сільськогосподарського союзу в Житомирі див.: «Deutsche-Ukraine Zeitung» (Луцьк), 23 вересня 1942 р., с. 3, Library of Congress, newspaper microfilm 3010. Щодо підходу Гітлера та Коха до ферм див.: «Rede von Koch», 26-28 серпня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000895-7.
- 68 Щодо врожаю 1941 р. див. щомісячний рапорт військового головнокомандувача Кіцінгера від 17 червня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000653–56.
- 69 Рапорт керівника WiStab Ost, 2 листопада 1941 р., NA, RG 242, T-454/R 110/000242.
- 70 Наказ Мошовського, районний базар, 13 січня 1942 р., ДАЖО, P1426-1-2.
- 71 Див. рапорти керівника СС та поліції в м. Ружин, зокрема, рапорти від 9 вересня 1942 р., 5 лютого 1943 р. та березня 1943 р., «Lagebericht», ДАЖО, P1182-1-36, P1145-1-2.
- 72 Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire*, 63; Laskovsky, «Practicing Law in the Occupied Ukraine», 123–137.
- 73 Рапорт райхсміністра з питань окупованих східних територій про поїздку «Aufzeichnungen über die Lage in der Ukraine», 15 жовтня 1942 р.: «Гейтскомісар та ла-фюрер тут є диктаторами із абсолютною владою... вони правлять деспотично», NA, RG 242, T-454/R 92/001046. Див. промову заступника керівника з питань сільського господарства в житомирському регіоні в адміністрації генерального комісара Ляйзера перед Кохом та Розенбергом, які відвідали Вінницю 17 червня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000878-81.
- 74 Ла-фюрерів обирала військова влада. Багато з них були фермерами або посадовцями служб у справах сільського господарства; їх досвід та кваліфікація були різноманітними, але більшість були погано підготовленими до управління українськими колективними господарствами та фермами без використання терору. Див.: Dallin, *German Rule in Russia*, 318–319 та Chiari, «Alltag hinter der front», 68–72.
- 75 Меморандум керівника СС та поліції Козятини усім жандармеріям та керівникам сільськогосподарських станцій, 11 серпня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-3. Українська селянка Марія Атаманська, яка працювала в колективному господарстві в Чуднові, згадувала, як німці забирали все із ферми, але захоплення майна здійснювали суто українські поліцаї. Бесіду з Марією Альбінівною Атаманською (нар. 1925 р.) мав автор, 20 травня 1996 р., Житомир, Україна.

- 76 Див.: «Lagebericht» генерального комісара Житомира, 3 червня 1942 р., ВАК, R6/310.
- 77 Райхсміністр з питань окупованих східних територій, «Notes about occupied Ukraine», 10 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001038-1046/EAP99/457.
- 78 Розенберг, «Instruktion für einen Reichskommissar in der Ukraine», 7 травня 1941 р., ИМТ, NA, RG 238, 1028-PS; Dallin, «German Rule in Russia», 130–150.
- 79 Наприклад, див. рапорт про концтабір для молоді (8-18 років) у Козятині, серпень 1942 р., ДАЖО, P1182-1-6.
- 80 Наказ Томаса від 15 серпня 1942 р., розповсюджений у Житомирі 5 листопада 1942 р., ДАЖО, P1182-1-6. Рапорт Бехренса із Козятина, 30 листопада 1942 р., ДАЖО, P1182-1-6.
- 81 У м. Житомир Магасс на постійні основі отримував звіти від Пінтова, директора українського клубу, показував театральні вистави, опери та хорові виступи; ДАЖО, P1152-1-11.
- 82 Гьорінгу подобались такі виступи українських театральних та балетних груп, і він схвалював культурну діяльність як форму дозвілля для військових; рапорт про поїздку економічного інспектора Райхскомісаріату Україна, Берлін, 10 вересня 1942 р., ЦДАВОУ (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 3).
- 83 Щодо спільних україно-німецьких театральних постановок у Вінниці та Гайсині див.: «Lagebericht» генерального комісара Ляйзера за березень–квітень 1943 р., ДАЖО, P1151-1-45.
- 84 Справа проти Франца Рацезбергера, Abschlussbericht, BAL, 204 AR-Z 8/80, 51.
- 85 Рапорт райхсміністра з питань окупованих східних територій «Aufzeichnungen über die Lage in der Ukraine», 15 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001038-46.
- 86 Українська Автокефальна церква була заснована в 1920 р. під час громадянської війни та національної революції. Під час сталінських репресій Української Православної церкви (починаючи з Липовського у 1929–1930 рр.) Українську Автокефальну церкву було заборонено. Промосковську автономну православну церкву в Україні систематично придушували шляхом надмірного оподаткування, скасування дозволів на розпорядження церковними приміщеннями, масових арештів служителів церкви, а також проникнення агентів у громади. Див.: Fireside, «Icon and Swastika», 45.
- 87 Митрополит Діонісій та Архієпископ Полікарп згадуються у німецькому рапорті «Aufzeichnungen über die Lage in der Ukraine», 15 жовтня

- 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/0001046. Також див.: Magocsi, *History of Ukraine*, 628, та Fireside, *Icon and Swastika*, 25–41.
- 88 Непорозуміння між Українською та Російською Православними Церквами стало очевидним, принаймні для німців, у травні 1942 р.; контора генерального комісара описувала, як обидві Церкви змагалися за підтримку народу за допомогою листівок, декларацій та пасторських листів. Див.: Клемм, «Lagebericht», 3 червня 1942 р., ВАК, R6/310.
- 89 Наказ командира зіпо від 2 лютого 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 154/MR 334 EAP 99/439. Наказ Клемма про розформування обласної адміністрації, 1 лютого 1942 р., ДАЖО, P1151-1-21. Місцевим керівникам поліції та СС наказали слідкувати, наскільки могло політизуватися українське релігійне життя. Керівник СД у Вінниці Зальманціг писав керівникові СС-поліції Козятина Бехренсу про масове хрещення та Католицьку Церкву. Бехренс провадив слідство стосовно римо-католицької громади Козятина та служб, які проводились на кладовищах; листування між Зальманцом та Бехрінсом від 15 жовтня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-6.
- 90 Вимога комісара до командира поліції порядку, Ельхафена, та його наказ від 18 березня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-11. Генеральний комісар Клемм, 10 липня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-141.
- 91 Про скандали та боротьбу всередині Українських Церков, здебільшого сконцентрованих у Житомирі та Вінниці, див.: Berkhoff, «Was There a Religious Revival...?»
- 92 Ibid., 544.
- 93 Fireside, *Icon and Swastika*, 116–22.
- 94 Рапорт замісника Райхскомісара України, інспектора з економіки та озброєння, 10 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-2-116 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 3).
- 95 Наприклад, у Бердичеві головний штаб жандармерії розміщувався в штабі військового командира. Лідери ОТ із «OT Einsatzstab Russland Süd» працювали у тому ж приміщенні, що й генеральний комісар Житомира; ДАЖО, P1151-1-26. У Житомирі організація націонал-соціалістичної партії з питань добробуту, NSV, яка розподіляла майно євреїв серед етнічних німців, розташовувалася на першому поверсі приміщення комісаріату, і була розміщена там з метою посилення співпраці з комісаріатом. Див. рапорт керівника партії Керстена від 5 квітня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-256 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 6).
- 96 «Lagebericht» генерального комісара Клемма, 3 червня 1942 р., ВАВ R6/310.

- 97 Спільний наказ генерального комісаріату та командувача СС і поліції Гельвіга щодо: «Gefährung der Ernte», 8 вересня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-9.
- 98 Наказ Коха від 1 листопада 1941 р., ЦДАВОУ, 3206-6-1 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 6).
- 99 Станом на 18 листопада 1842 р. ОТ, оперативна група «Росія-Південь» перейняла на себе керівництво відділами комісаріату у справах будівництва вулиць, каналів та гідроелектроенергетики. Див. меморандум райхскомісара України у ДАЖО, P1151-1-469.
- 100 «Lagebericht» генерального комісара, 3 червня 1942 р., ВАР R6/310, 23-24.
- 101 Контора командира жандармерії, Вінниця, Hauptmannschaftsbefehl, 5–6 січня 1942 р., «Jüdische Arbeitskräfte», ДАЖО, P1151-1-703. Також див. службову записку відділу праці комісаріату, 28 серпня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-31.
- 102 Еріх Кох, «Lagebericht», грудень 1941 р., ЦДАВОУ (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 3).
- 103 Командир зіпо Томас, Київ, 19 грудня 1942 р., стосовно: примусова праця в Україні у червні 1942 р., НА, RG 242, T-454/R 156/MR 336.
- 104 Стаття від серпня 1942 р. була надрукована в україномовних газетах по всьому житомирському регіону; ДАЖО, P1151-1-147а. Українські газети в регіоні виходили в Ружині, Бердичеві, Чуднові, Житомирі, Коростишеві, Новограді-Волинському, Олевську, Овручі, Лельчицях, Мозирі, Калинівці, Вінниці, Козятині та Гайсині.
- 105 Див. рапорт СД про ситуацію в Україні, зокрема, про транспортування робочих у Новограді-Волинському (Звягелі) та чутки про умови життя українських робітників, 18 вересня 1942 р., НА, RG 242, T-175/R 17/2520312-26.
- 106 Reitlinger, *The House Built on Sand*, 266–277 та Berkhoff, *Harvest of Despair*, 259–274.
- 107 Див. звіт «Про щоденні справи» табору в Козятині, 4 жовтня 1942 р., ДАЖО, P1181-1-6. Усі посилання в цьому документі на євреїв та поводження з ними було викреслено.
- 108 Станом на 25 червня 1942 р., районний комісар взяв на себе обов'язки створення та керування таборами і поставив перед українськими помічниками вимогу охороняти табори. Після березня 1943 р. українцям не довіряли завдання, пов'язані із виконанням наказів, спрямованих проти інших українців, тож німецьким силам було доручено більше обов'язків у таборах; ДАЖО, P1151-1-9.
- 109 Див. наказ комісара Штойделя, 5 травня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-6.

- 110 «Lagebericht» генерального комісара Клемма, 3 червня 1942 р., ВАК, R6/310.
- 111 Наказ Томаса від 15 серпня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-6; справа начальника СС та поліції Ружина, ДАЖО, P1182-1-36.
- 112 Рапорт командувача зіпо-СД Томаса, 15 серпня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-6, справа козятинського табору. Наказ Гімлера надійшов Готтлобу Бергеру, контактній особі від СС у міністерстві Розенберга, 1 січня 1943 р. NA, RG 242, T-175/R 140/2668067-68.
- 113 Chiari, «Alltag hinter der front», 56. Gerlach, *Kalkulierte Morde*. Також див.: Birn, «Die Höheren SS und Polizeiführer», 226.
- 114 Щодо будівельних проектів у місті Житомирі – наприклад, німецьких кварталів, трамвайних колій та житла Клемма – див.: ДАЖО, P1151-1-32; також див. нотатки зі зборів адміністративного радника Клемма, Карла Нотбома, про першочергові проекти з будівництва в районі та перелік кваліфікованих та некваліфікованих працівників, 28 серпня 1942 р., ДАЖО, P 1151-131.
- 115 Начальник зіпо-СД Томас чи начальник поліції порядку Ельгафен також могли бути присутні. Свідчення Курта Клемма, 22 серпня 1962 р., BAL, 204 AR-Z 129/67, папка III, 830.
- 116 Наказ Гельвіга, 20 липня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-706.
- 117 Свідчення Клемма, 22 серпня 1962 р., BAL, 204 AR-Z 129/67, папка III, 830. Свідчення Франца Рацезбергера, 19 січня 1957 р., BAL, 204 AR-Z 8/80, папка III, 207, 830. Службова записка Клемма щодо уніформи на ім'я Розенберга, 12 липня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000873.
- 118 Меморандум Розенберга-Гімлера, вересень 1942 р. NA, RG 242, T-175/R 91/2521105.
- 119 Але, як зазначив Тімоті Малліген, співпраця між німцями сама по собі навряд чи була надто тісною: «У січні 1943 р. приблизно 25 тис. німців Райху управляли 16 910 008 жителями, що проживали у п'яти містах та 443 районах райхскомісаріату... Вже самі ці цифри були гарантією того, що принаймні основні рівні адміністрації цілком залежали від українців». Див.: Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire*, 64.

Розділ 6

- 1 Hilberg, *The Destruction of European Jews* (1985), 263, 266.
- 2 За словами Вайцеля, сили Гімлера були «federführend» – тобто головними. Див. справу Отто Бройтігема, «Guidelines for the treatment of Jewish Question», NA, RG 242, T-454/R 154/MR 334 EAP 99/447.

- 3 Imort, «Forestopia».
- 4 Див. свідчення свідків з Вінниці Соломона Голяка (вересень 1969 р.) та Лева Шайна (травень 1944 р.), а також свідчення колишнього українського поліція у вінницькому штабі кріпо Костянтина Климанова (серпень 1969 р.) BAL, 204 AR-Z 122/68, 195–198 та 299–303; BAL, 204 AR-Z 136/67, 180–182.
- 5 Щодо складу у 1942 р. див. лист розсилки Kommandobefehl, ДАЖО, P1151-1-9. Див.: Dean, «The German Gendarmie, the Ukrainian Schutzmannschaft and the ‘Second Wave’ of Jewish Killings in Occupied Ukraine», 176–181.
- 6 Франца Рацезбергера виправдав суд у Відні, 26 липня 1961 р. LG Wien: 20 Vg 5774/60, Віденські повоєнні судові слухання у справах злочинів війни, USHMMA, RG-17.003M.
- 7 Спершу українській міліції було дозволено носити національні українські пов'язки на руках, на яких було зазначено службовий номер та місце служби, визначене німцями. Їхня уніформа була уніформою Червоної армії, з якої було обірвано радянські відзнаки. У Житомирі були мобільні батальйони № 108 (688 чоловік), № 109 (631 особа), № 110 (500 чоловік), литовський батальйон № 11 (454 особи) та латвійський батальйон № 25 (422 особи). ДАЖО, P1151-1-383. Hauptmannschaftsbefehl 5/41, ДАЖО, 1182-1-17; наказ KdG від 12 лютого 1942 р., ДАЖО, 1182-1-3. Мобільний каральний загін етнічних німців із Латвії був задіяний у розстрілах у Кам'янці-Подільському у серпні 1941 р. Див. Pohl, «Schauplatz Ukraine», 140–143.
- 8 Наказ Клемма від 3 грудня 1941 р., ДАЖО, P1182-1-3; KdG Kommandobefehl № 4/41, ДАЖО, P1182-1-3.
- 9 Цей наказ посилався на нову редакцію інструкцій від січня 1942 р., яких не було знайдено. Керівники жандармерії у Вінницькій області повторно видали наказ від березня 1942 р. у червні 1942 р. Див. «Sonderbefehl» Hauptmannschaft Winnitza, вересень 1942 р., ДАЖО, P1151-1-9.
- 10 Жандармський пост, Ружин, «Lagebericht», вересень 1942 р., ДАЖО, P1182-1-36.
- 11 Вік німецьких керівників поліції становив від тридцяти двох до сорока шести років. Керівником СС та поліції в Козятині був Гайнріх Бехренс (нар. 1898 р.); окружним лейтенантом жандармерії Козятину був Крістіан Кіршнер (нар. 1898 р.); старшим охоронцем округу в Самгородку був Йозеф Ріхтер, а начальником жандармів у Погребищах був Бруно Майрхофер. Жандармерія та штаб-квартира

- поліції знаходились у будівлі, яка свого часу використовувалась міськомом комуністичної партії Козятина; українські помічники розташувались у колишній будівлі відділу міліції. ДАЖО, Р1182-1-1.
- 12 Вони також проходили тренування на колишніх тюремних бараках, які були табором для євреїв у 1942 р. Див. «Правила тренування шугманшафту» начальника поліції порядку та наказ Гімmlера про тренування та навчання працівників міліції на місцевих постах, 19 серпня 1942 р., ДАЖО, 1182-1-17, 128 та 131.
 - 13 Близько третини були працівниками сільськогосподарської сфери; другою за кількістю групою були «різнороби». Див. рапорт начальника жандармерії в Погребищі, 11 грудня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-5 та 21 серпня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-35. Про грабунки та судові вироки щодо українських поліцаїв див. районні справи СС та поліції Козятина й Ружина, 17 липня 1941 р., ДАЖО, Р1151-1-703, Р1182-1-6.
 - 14 Ніна Борисівна Глоцман, інтерв'ю провела Кіра Бурова, 2 лютого 1995 р., Єврейська агенція «Сохнут», Житомирська область, Україна.
 - 15 Окружний керівник СС та поліції в Козятині, Бехренс, 6 липня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1с-2.
 - 16 «Abschlussbericht», справа Козятина, BAL, ARZ 204 137/67, Band II, 227–228.
 - 17 Ibid., 229.
 - 18 Службова записка окружного лідера СС та поліції Бехренса від 30 вересня 1942 р., ДАЖО, Р1182-1-6.
 - 19 Див. численні рапорти за період січень–липень та жовтень–листопад 1943 р., районні керівники СС та поліції в Козятині та Ружині, ДАЖО, Р1182-1-6 та Р1452-1-2.
 - 20 Рапорт Meister d. Gen. u. Postenführer Майрхофера до окружного керівника СС та поліції, 13 травня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-6.
 - 21 Hauptmannschaftsbefehl, Бердичів, наказ, що розпочинається зі слів «з огляду на особливий випадок постала необхідність повідомити про неприпустимість прийняття євреїв на роботу...», 5 червня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-703; окружний керівник СС та поліції Ружина, 1 березня 1943 р., ДАЖО, Р1452-12.
 - 22 Наказ керівника СС та поліції Гайнріха Бехренса від 6 липня 1942 р., ДАЖО, 1182-1с-1.
 - 23 Павло Горlach, інтерв'ю провела автор, 15 травня 1996 р., Житомир, Україна. Горlach був зведеним братом Світлани Борковської, вродженої Люби Гершманн, єврейської дівчини, яку переховувала його мати та передала її у сирітський будинок. У дитбудинку по

- вул. Михайлівській у Житомирі переховували вісьмох єврейських дітей. Щодо сирітського будинку, див.: «Житомирщина в період...», 47 (документ № 10); Zhilbovskaia, «The Memory That I Save». Валентина Петрівна Щеневська, працівниця дитбудинку, яка сховала єврейських дітей, була почесно відзначена «Яд Вашемом» як Праведник народів світу; бесіда автора зі Щеневською, 22 травня 1996 р., Житомир, Україна.
- 24 Umanskij, *Jüdisches Glück*, 66–67.
- 25 Каєнбург (Kaienburg), «Jüdische Arbeitslager an der ‘Strasse der SS’», 35.
- 26 Місячний звіт окружного керівника СС та поліції Козятина Фрідріха Баумгертнера, листопад 1942 р., ДАЖО, P1182-1-32.
- 27 Середній вік службовців міліції становив 20–25 років у липні 1942 р. та 9 березня 1943 р. ДАЖО, P1151-1-383.
- 28 Із цих 16 400 поліцаїв-помічників, 7000 були в складі пожежної команди; «Lagebericht» генерального комісара, 4 травня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-45.
- 29 Політика Гітлера та головнокомандування Вермахту щодо нагородження представників східних народів за відвагу була схвалена 17 липня 1942 р. Номінування Ріхтером зазначеної особи датоване 31 травня 1943 р.; ДАЖО, P1182-1-38.
- 30 Розстріл, проведений СД, відбувся в Германівці; місцеві колгоспники викопали яму. Справа Козятина, BAL, 204a AR-Z 137/67, Band II, 233–235.
- 31 У Радомишлі, а також поблизу Білої Церкви німецька поліція та військові командири прийняли рішення доручити страту дітей українцям. В іншому випадку етнічну німкеню–перекладачку жандармського посту в Хмільнику Ельзу Зелер було звинувачено очевидцями у тому, що вона видавала та розстрілювала єврейських дітей в акції 9 січня 1942 р. Справа Козятина, BAL, Abschlussbericht II 204a ARZ 135/67, 52. Ereignismeldung про Радомишль. 19 вересня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/2722427. Свідчення Августа Гефнера про Білу Церкву, 10 травня 1966 р. Суд над Куно Каллсенем та ін., BAL, 207 AR-Z 419/62.
- 32 Black, «Police Auxiliaries for Operation *Reinhard*».
- 33 Гімлер та інші місцеві німецькі командири були стурбовані з приводу психологічних наслідків, які могли спіткати німецьких катів; були випадки психічних захворювань та суїцидів в айнзацгрупах. Але ця стурбованість не дала поштовху офіційній політиці призначення більшої

кількості українців на роль убивць. Щодо психологічних наслідків, описаних колишніми службовцями зондеркоманди 4а, див. свідчення доктора Артура Босса, 23 червня 1965 р., та свідчення Віктора Трілла, 8 червня 1965 р., суд над Каллсеном, BAL, 207 AR-Z 419/62. Крістофер Браунінг писав, що значне збільшення кількості місцевих помічників у 1942 р. чітко вказувало на «постійну тенденцію передати виконання розстрілів саме цим підрозділам з тим, щоб перекласти психологічний тягар з німецької поліції на колаборантів». Див.: Browning, *Ordinary Men*, 24–25. Річард Брайтман показує, що Гімmlер вирішував проблему негативних психологічних наслідків і в інші способи, наприклад, «влаштовуючи світські зібрання... та розповідаючи бійцям про політичну необхідність таких заходів». Див. Breitman, *The Architech of Genocide*, 173–174, 195–196.

- 34 Навчальна програма та графік житомирської школи навчання міліції містяться у справах СС та поліції Козятина, ДАЖО, P1182-1-35. Також див. угоду Гімmlера–Розенберга, яка визначає антисемітські цілі навчальної діяльності, NA, RG 242, T-175/R 146/2673518-19. Навчання міліції доктринам нацизму окреслилось в окремий напрямок німецької політики у серпні 1942 р. Наказ KdO Житомира про «Політичний вишкіл шуцманів» та рапорт від 18 вересня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-147а; також див. меморандум керівника СС та поліції Житомира щодо ідеологічного вишколу, 14 жовтня 1942 р., ДАЖО, P1536-1-1.
- 35 Командування поліції порядку України, керівник відділу освіти міліції, 22 серпня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-147а. Подібні теми піднімалися під час навчання еліти зіпо-СД. Див.: Matthäus, Kwiet, Förster, and Breitman, *Ausbildungsziel Judenmord?*
- 36 Однією із ключових постатей у процесі ідеологічної освіти поліції порядку в Україні був Адольф фон Бомхард, який заступив на пост начальника поліції порядку в Україні 3 жовтня 1942 р. і перебував на цій посаді до 26 жовтня 1943 р.; див.: ДАЖО, P1151-1-10 та P1151-1-11. З питання кар'єри Бомхарда у воєнний та повоєнний час, а також про його стратегію захисту (він був мером м. Прінь у 1967 р. і помер у 1976 р.), див.: Martin Hölzl, «Grüner Rock und weisse Weste».
- 37 Це відповідало наказу Гімmlера «про політичний вишкіл міліції», виданому 24 червня 1942 р. Деякі із навчальних тем було висвітлено спершу керівником поліції порядку 22 серпня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-147а, а потім конторою міліції (Шупо) в Бердичеві 8 жовтня 1942 р., ДАЖО, P1155-1-5.

- 38 Див. наказ начальника місцевого відділу поліції прядку про те, що жандарми повинні залишатися на маршрутах під час патрулювання; Befehl 20/42 № 3, ДАЖО, P1151-1-9. Навчальна програма та графік житомирської школи міліції містяться у справах СС та поліції Козятина, ДАЖО, P1182-1-35. Також див. спілкування між Гімmlером та Розенбергом щодо антисемітських цілей вишколу, NA, RG 242, T-175/R 146/2673518-19.
- 39 Керівник жандармерії в Бердичеві повідомив, що шуцманів відправляли на завдання без німецького супроводу, і вони продемонстрували неабияку продуктивність; 25 липня 1942 р., РГВА, 1323-2-228, 14–15. Також див. «Hauptmanschaftsbefehl» із Мозиря про те, що працівників української міліції, які не воюють проти партизанів під час акцій, мають на місці розстріляти співслужбовці або, за необхідності, німецький командир. Серпень (?) 1942 р., НАРБ, 658-1-4 (копія у USHMM, RG 53.002M, reel 5). У рапорті СС-поліції від 23 жовтня 1942 р. вказана цифра 5200 бійців, ДАЖО, P1151-1-383.
- 40 «Kommandobefehl» KdG, 6 червня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-9.
- 41 «Коричнева папка», РГВА, 7021-148-183, 12, 35.
- 42 Див. звіт райхскомісара України, Abteilung Ernährung und Landwirtschaft, 20 лютого 1942 р., ЦДАВОУ, 2306-1-65 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 2).
- 43 Щодо Козятинського табору та розпорядку прийому їжі див.: ДАЖО, P1182-1-6. Більшість євреїв, яких тут утримували, було розстріляно до жовтня 1942 р., хоча кілька залишилось живими після закриття табору у травні 1943 р. Див. листування між начальником СД Бердичева Кнопом та окружним комісаром Штойделем, 5 травня 1943 р., ДАЖО, P1536-1-2. Щодо харчового раціону із тириси, див. свідчення Лева Шайна від 4 травня 1944 р., ВАР, II 204 AR-Z 122/68, 299.
- 44 Див. рапорт окружного керівника СС та поліції Козятина до СД у Бердичеві, 11 лютого 1943 р., ДАЖО, P1182-1-6, 167–168, а також рапорт начальника жандармерії Погребища до керівника СС та поліції Козятина, 1 березня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-6.
- 45 Наказ Мюссіґа окружним комісарам, липень 1942 р. та 27 жовтня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-139.
- 46 Наказ Гольнера, 27 листопада 1941 р., ДАЖО, P1188-2-421 (копія у USHMM, 1996.A.0269, reel 3). Див. список платників «податку на євреїв», складений конторою гебїтскомісара доктора Блюмеля,

- з листопада 1941 р. по лютий 1942 р., ДАЖО, P1537-1-282 (копія у USHMMА, 1996.А.0269, reel 3).
- 47 Наказ Клемма до комісаріату, 12 грудня 1941 р., ДАЖО, P1537-1-6, 170.
- 48 Див. кілька випадків стосовно перерозподілу колишнього єврейського житла на вулиці Любарській у Житомирі. В одному згадується, що квартиру з єврейськими меблями та побутовими речами зайняв німецький сержант із адміністрації Pohłowego командира.; службова записка від 12 травня 1942 р., ДАЖО, P1152-1-13.
- 49 Вимоги про передачу житла та меблів, переглянута процедура використання майна євреїв; автор – Пліско, 29 липня 1942 р., ДАЖО, P1152-1-16.
- 50 Рапорт райхскомісара України до Омі в Берліні (Міністерство Розенберга в Берліні), 21 травня 1943 р., ЦДАВОУ, 3676-4-480 (копія у USHMMА, RG 31.002M, reel 13).
- 51 Див. «Kommandobefehl» від 5 червня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-4. Свідома відмова у наданні медичної допомоги та вбивство осіб із фізичними чи ментальними недугами мало місце у Вінниці за правління міського коменданта Маргенфельда. Див. розслідування та свідчення Фріца Маргенфельда (міського комісара Вінниці) від 17 березня 1971 р., BAL, Staatsanwaltschaft Stuttgart, 84 Js 3/71, 3–9.
- 52 У генеральному секретаріаті головними радниками Клемма та Ляйзера були доктор Цагель, доктор Моїш, та доктор Кунст; головним суддею був доктор Гункель; головним прокурором був доктор Деркс; начальником кадрів відділу економіки був доктор Карл Аменд, а його підлеглий доктор Холлнагель був начальником підрозділу з питань промисловості та виробництва; начальником відділу праці був доктор Фаерабенд. Головою відділу розподілу продуктів харчування та сільського господарства був доктор Кьонігк. Начальником адміністрації з розвитку політики, що керувала антиєврейськими заходами, був доктор Раух. Див. таблиці працівників та телефонні довідники в ДАЖО, P1151-1-42. Середній вік комісарів та начальників відділів становив від тридцяти шести до сорока п'яти років, що означає, що свої докторські ступені вони здобули в період з початку 1920-х до середини 1930-х рр.
- 53 Див.: «Verordnung über polizeiliche Strafgewalt der Gebietskommissar», 23 серпня 1941 р., в «Коричневій папці», РГВА, 7021-148-183, 56.
- 54 Заступника звали (Гайнріх?) Зундермаєр. Див.: «Abschlussbericht», справа Лігіна, BAL, II 204a AR-Z 135/6, 561-563.
- 55 «Abschlussbericht», справа Козятина, BAL, 204 ARZ 137/67, Band II, 20–22.

- 56 Цивільна адміністрація в Білорусі відіграла подібну роль, згідно з Chiari, *Alltag hinter der Front*, 59 та розділ 7.
- 57 Звіт польового командира подає кількість армійських командирів, розташованих у південній частині регіону. Командири місцевої військової адміністрації знаходились у Бердичеві, Гайсині, Браїлеві, Немирові, Калинівці, Вальдзе, Кордилівці, Бродецькому, Чеселеві, Хмільнику, Кожишеві, Літині, Попільні, Козятині, Мирополі, Іванонополі, Вороновиці, Липовці та Іллінцях. Див. рапорт від 6 травня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-6.
- 58 Див. справу проти Франца Рацезбергера, BAL, II 204 AR-Z 8/80 I, 66–72.
- 59 Abschlussbericht», Справа Козятини, BAL, 204a ARZ 137/67, Band II, 225.
- 60 Ibid., 12. Рейд СД у Типлику та Соболів згадується у праці: Круглов, «Уничтожение еврейского населения в Винницкой области», 9–10. Жорстоке ставлення до угорських євреїв-робітників в Україні (приставлених до Другої угорської армії) детально описане в праці: Braham, *The Hungarian Labor Service System*, 35–38.
- 61 Із ранніх років Третього райху Гітлер запроваджував політику експлуатації «нижчих» елементів через тяжку працю у перших концентраційних таборах, але рішення про використання євреїв, яким був закритий доступ до Вермахту, як робочої сили для обслуговування військових проєктів з розбудови дорожньої інфраструктури на сході було прийняте лише тоді, коли нацистська верхівка почала планувати війну на початку 1939 р. Це рішення прийняли вищі військові чини, Міністерства внутрішніх справ, гестапо, поліції порядку та інспекції концентраційних таборів (Теодор Айке). Див. Kaenburg, «Jüdische Arbeitslager an der ‘Strasse der SS’», 15. Використання єврейської примусової праці у впровадженні проєктів та радикалізація цієї антиєврейської стратегії досліджені у: Ali, Heim, *Vordenker der Vernichtung*, 40, 462. Також див.: Grüner, *Der geschlossene Arbeitseinsatz deutscher Juden*.
- 62 Виділено мною. Важливим тут є використання німецького слова «verbrauchen», яке містить у собі значення «повністю використати, виснажити» замість просто «використати». 14 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-174/R 233/13.
- 63 Див.: Ereignismeldung, 20 серпня 1941р. в *The Einsatzgruppen Reports*, ed. Arad, Krakowski, Spector, 159, а також невідредаговану версію рапорту айнзацгрупи С від 17 вересня 1941 р., у NA, RG 242, T-175/R 233/2722383.
- 64 Ereignismeldung, 20 серпня 1941 р., NA, RG 242, T -175/R 233/2721992.

- 65 Див. рапорт «Kriegsgefangene-Arbeitskompanien für Strassenuneterhaltung», 11 вересня 1941 р., Bfhw.rückw.H.Geb.Süd, у NA, RG 242, T-501/R 5/000729–730.
- 66 У жовтні 1941 р. євреїв було поселено в табори DG IV біля Львова, звідки починалось будівництво автошляху. Див. справу проти Франца Рацезбергера, BAL, II 204 AR-Z 8/80 I, 80. На будівництво DG IV призначили набагато більше таборів та робітників; див.: Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien*.
- 67 Рапорт «Kriegsgefangene-Arbeitskompanien für Strassenuneterhaltung», у журналі бойових дій Bfhw.rückw.H.Geb.Süd, у NA, RG 242, T-501/R 5/000729–730.
- 68 Див.: Kaienburg, «Jüdische Arbeitslager an der ‘Strasse der SS’», 20–22.
- 69 Daghani, *The Grave is in the Cherry Orchard*, 7. Зазначеними фірмами були: August Dormann-Schütte, Feras, Kaspar, Emmerich, Horst Jüssen, Kaiser, Stoer, Teeras та Ufer. Серед найбільш ранніх розповідей про операції/ табори DG IV та Голокост – праця Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, яка вперше побачила світ 1961 р.; див. третє видання, с. 830–831. Також див. більш детальне дослідження цього питання у роботі Angrick, «Forced Labor along the Strasse der SS».
- 70 Свідчення Йозефа Радера, 14 червня 1965 р. та свідчення Фрідріха Галле, 23 травня 1966 р., справа DG IV (Фрізе та ін.), BAL, 213 AR-Z 20/63, 253–260, 220–221. Свідчення Карла Кленка, 22 квітня 1965 р., Landeskriminalamt Baden-Württemberg, Tgb.Nr.SK.Zst. III/2-35/6. Дякую Юргену Маттеусу за наданий матеріал. Допити, пов’язані зі справою DG IV, також можна знайти у справі 213, BAL, AR-Z 86/60 та розслідуваннях вінницьких СС та поліції, BAL, 204 AR-Z 188/67.
- 71 Комісари також не завжди схвалювали будівельні роботи у своїх округах. У Літині гебітскомісар Фолькаммер (який брав активну участь в антисврейських акціях 1942 р. та надавав робітників-євреїв для DG IV, що проходили на відстані близько семи кілометрів від його штабу) подав скаргу до станції ОТ у червні 1942 р. про те, що добування граніту в його регіоні призвело до руйнування цінних сільськогосподарських угідь. ДАЖО, P1151-1-495. Керівники у сфері сільського господарства вже передбачали раніше, що спорудження DG IV стане на заводі місцевому сільськогосподарському комплексу через те, що просторі території навколо будівельних майданчиків будуть зайняті робітниками та охоронцями. Див.: WistabOst, «Lager der Landwirtschaft in der Ukraine», 17 квітня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000670–4.

- 72 Свідчення Йозефа Радера, 14 червня 1965 р., справа DG IV, BAL, 213 AR-Z 20/63, 253–260; також див.: Kaienburg, «Jüdische Arbeitslager an der ‘Strasse der SS’», 28-30. Див. спілкування Дагані із керівником ОТ стосовно скарги фірми «Dormann» у праці: Daghani, *The Grave is in the Cherry Orchard*, 8.
- 73 «Feldurteil», Gericht der Kdtr. Des Bereiches Proskuriv (FK 183), 12 березня 1943 р. у МНІ, Прага, різні архіви СС, carton B142. Дякую Юргену Маттеусу за надання цього документа.
- 74 Див.: Pohl, *Von der ‘judenpolitik’ zum Judenmord*, та Sandkühler, «Endlösung» in Galizien.
- 75 Goykher, *The Tragedy of the Letichev Ghetto*, 10.
- 76 Kaienburg, «Jüdische Arbeitslager an der ‘Strasse der SS’», 34.
- 77 Ibid., 27-30.
- 78 Робітник, який вижив і який працював у каменоломні фірми Horst Jüssen-Steinbrüche в Тульчині, повідомив, що їх забирали на роботу о 4.30 ранку, опівдні їм давали «обід», який складався із капустяного супу та гороху з личинками. Див.: Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 2:834. Daghani, *The Grave is in the Cherry Orchard*, 18–19.
- 79 Ibid., 28–29.
- 80 ОТ перебували в договірних відносинах із урядами Угорщини, Румунії та Болгарії у сфері будівництва та трудових ресурсів. Угорські євреї утворювали деякі із більш чисельних трудових батальйонів в Україні, яких контролювали ОТ та Вермахт. Див.: Braham, *The Hungarian Labor Service System*, 25–31. Про один із небагатьох оглядів ОТ, її численні трудові проекти в окупованій нацистами Європі та про її стосунки із приватними німецькими фірмами та іншими урядовими та партійними структурами див. дослідження SHAEF *Handbook of the Organization Todt* (Лондон: MIRS, березень 1945); копії цього дослідження зберігаються в NA та USHMM.
- 81 Ріка Буг була демаркаційною лінією кордону між Трансністрією, яким керувала Румунія, та окупованою німцями Україною. Див. вимогу військової влади Німеччини до губернатора Трансністрії, ДАОО, 2264-1-23 (копія у USHMM, reel 11). Див.: Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, 2:834. Євреїв з Бессарабії та Буковини, яких депортували до Трансністрії, румунські власті передали німцям. Вермахт використовував цих євреїв для будівництва мостів та оборонних укріплень. «Abschlussbericht», справа Зіттіга, BAL, 11 204a AR-Z 141/67, 366–367. Також див. спілкування між румунськими

- відділами праці та префектами Трансністрії та Вермахтом в Одесі щодо проекту будівництва мосту Тригат та роботи в рамках проекту DG IV в Миколаєві, ДАОО, 2264-1-23 (копія у USHMM, RG 31.004M). Я дякую Біорелю Акіму за привернення моєї уваги до цих фактів та переклад із румунської.
- 82 Див. свідчення Карла Кленка від 19 травня 1967 р., BAL, 213 AR-Z 20/63.
- 83 Див. свідчення Ернста Йоганнеса Шмідта (нар. 1908 р.) від 4 червня 1962 р., BAL, 204 AR-Z 188/67, Band I, 94-98 та 260-285. Цифра 25 000 подана Каєнбургом у праці «Jüdische Arbeitslager an der 'Strasse der SS'», 38.
- 84 Різанина в Хмільнику у: BAL, II 204 AR-Z 135/67. Круглов, *Уничтожение еврейского населения в Винницкой области*, 14.
- 85 Див. телеграму до керівника Служби безпеки Райху (RSD) штандартенфюрера СС Ратенхубера, 28 січня 1942 р. стосовно стану безпеки в Айхенхаймі та кваліфікованих працівників на будівельному майданчику. У ній йшлося про те, що райхсміністр «Доктор Тодт переведе кількості євреїв на це будівництво». Високопосадовці служби безпеки (керівники СД у структурі Гімлера) виступили проти такого заходу. ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 11).
- 86 Значна частина єврейської робочої сили, яку використовували в північних частинах житомирського регіону, походила з Угорщини. Присутність євреїв-угорців у регіоні було також розкрито у рапорті про інцидент, який стався 29 квітня 1943 р., коли німці закрили 300 угорських євреїв у коморі колгоспу в Купищах (Коростень) і підпалили її. Райхскомісар України з Рівного до Оті в Берліні, 21 травня 1943 р., ЦДАВОУ, 3676-4-480 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 13). Відповідно до запиту міністра оборони Угорщини Надя та свідчень тих, хто вижив, близько 600 євреїв загинуло під час розправи 30 квітня 1943 р. Комори колгоспу в Дорожищі слугували карантинною територією для євреїв, хворих на тиф, яких залишали там помирати. Див.: Braham, *The Hungarian Labor Service System*.
- 87 Див.: «Fernschreiben» від 28 січня 1942 р., ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 11).
- 88 Див. службову записку Гімлера від 10 січня 1942 р. стосовно єврейського питання на сході, NA, RG 242, T-454/R 154/MR334.
- 89 Гітлер прибув 16 липня і пробув там до 1 листопада 1941 р. Він повернувся 17 лютого 1943 р. і перебував у місцевості до 13 березня

1943 р. включно. Див. меморандуми щодо будівництва та безпеки, РГВА, 1323-2-231 (копія у USHMMА, RG 11.001M15, reel 81 та «Abschlussbericht», справа Шмідта/Даннера, Sta München, 111Js 24/69. Дякую Конраду Квіту за те, що звернув мою увагу на джерела щодо «Eichenhain» та інших дотичних тем.

- 90 Служба безпеки Райху розвинулася на основі спеціальної служби охорони фюрера, відомої під назвою Führerschutzkommando. Офіцери СС та поліції, які охороняли штаб-квартиру фюрера, були закріплені за таємною польовою поліцією сходу (спеціальна таємна польова поліція на сході). Начальником цієї структури у Вінниці був Фрідріх Шмідт, а його заступником Карл Даннер. Див.: «Abschlussbericht», справа Шмідта/Даннера, VAL, case № 111Js 24/69.
- 91 Оригінальний німецький документ, датований 1 січня 1942 р., процитовано в: «Abschlussbericht», справа Шмідта/Даннера, Sta München, 111Js 24/69.
- 92 Зачистка території, здійснена до грудня, згадується у рапорті Шмідта до Раттенхубера, 11 грудня 1941 р., ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMА, RG 31.002M, reel 11). Раттенхубер наказав гебітскомісару провести відповідні акції (12 січня 1942 р.). Пізніше, наприкінці березня, було прийняте рішення зачистити всю територію від аеропорту до штаб-квартири. ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMА, RG 31.002M, reel 11).
- 93 ГПУ (Головне політичне управління) діяло в СРСР з 1922 р., а в 1934 р. було включене до НКВС. До офіційних осіб, які брали участь в операції у с. Стрижавка, входили чотири працівника зіпо, двадцять польових жандармів та шупо, а також інші працівники контори у справах «Eichenhain». Див. рапорт Шмідта «Короткий звіт про діяльність штабу у новій зоні безпеки», 12 січня 1942 р., ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMА, RG 31.002M, reel 11).
- 94 Генерал-майор Райхтмаєр до жандармерій житомирського регіону (сімнадцятьом), 28 січня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-39, USHMMА, reel 8. Пошуки «євреїв-утікачів» із Кам'янця-Подільського та Ченстохова, Польща, нацисти сконцентрували на можливому напрямку Вінниці у травні та червні 1942 р., див.: ДАЖО, P1182-1-1.
- 95 Убивства початку серпня та 13 вересня 1941 р. забрали життя 1550 євреїв. Израель Вайнер, лист про долю членів його родини у Вінниці, 1 травня 1944 р., копія у USHMMА, RG 22.00301.
- 96 На менших дітей кулі не «марнували», їх вбивали кулаками і вкидали у масові могили. Радянські свідчення, свідчення Лева Олександровича

- Шайна, 5 травня 1944 р., справа Шмідта/Даннера, BAL, 204a/AR-Z 122/68, 300-302. Свідчення Фріца Маргенфельда, 28 липня 1971 р., BAL, Stuttgart Staatsanwaltschaft, 84 Js 3/71, 1. У першій половині серпня айнзацкоманда 5 убила приблизно 600 євреїв у Вінниці та 229 євреїв у Хмільнику; також 150 осіб було вбито в Томашполі, а в Літині – 57 євреїв. Див.: Круглов, *Уничтожение еврейского населения в Винницкой области*, 6–7.
- 97 Цегельний завод був розташований на краю міста; у ньому жило зазвичай близько 250 робітників. Ereignismeldung C, 21 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-175/R 233/2722029. Щодо функціонування заводу під керівництвом ОТ у рамках операції «Eichenhain», див. рапорт міського комісара Вінниці про промисловість міста Вінниця, 1 листопада 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000885-888.
- 98 Спілкування між керівником СС-поліції у Вінниці, майором Помме, та окружними комісарами Вінниці із начальником зіпо-СД Вінниці (Зальманцігом) описане у рапорті про безпеку на ім'я Раттенхубера, начальника Служби безпеки Райху, «Judenfrage in Winniza und Umgebung», ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11).
- 99 Див. свідчення очевидця, що вижив, Соломона Голяка, 11 вересня 1969 р., BAL, 204a AR-Z 122/68, 196–197, та свідчення Йоганна Бахманна, 15 жовтня 1965 р., BAL, 204a AR-Z 122/68, 223–225. Ця розправа також описується у: Gutman, ed., *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 4, стаття «Vinnitsa».
- 100 Див. рапорт на ім'я Раттенхубера (дата нечітко), «Judenfrage in Winniza und Umgebung», ЦДАВОУ, 3676-4-116 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11); також див.: Ereignismeldung від 29 серпня 1941р. та рапорт айнзацгрупи С від 14 серпня 1941 р. у: *Einsatzgruppen reports*, eds. Arad, Krakowski, Spector, 87, 119; див.: Anchel, *Transnistria*.
- 101 Наказ Рацезбергера до СД Вінниці, 11 липня 1942 р., ЦДАВОУ, 3676-4-116, 56; дякую Річарду Брайтману за надання мені цього документа. Згідно із твердженнями Шмуеля Спектора, виконання цього наказу було зведене вінницьким відділенням СД та Прюцманном лише до вбивства незначної кількості євреїв, у той час як інших було відправлено в трудові табори для євреїв в окрузі, де вони померли у 1942 та 1943 рр. Див.: Gutman, ed., *Encyclopedia of the Holocaust*, vol. 4, стаття «Вінниця».
- 102 Kriegsverdienstkreuz та заходи на території «Вервольфа», РГВА, 1323-2-31 (копія у USHMMA, RG 11.001M.15, reel 81).

- 103 Комплекс складався із басейну, кінотеатру, кафе, офіцерського клубу, перукарні, а також резиденції для Мартіна Борманна, особистих помічників Гітлера та вищого персоналу служби безпеки. Два місцевих історики у Вінниці – Луїза Білозерова та Фаїна Винокурова – дослідили «Вервольф» та долю військовополонених. У лютому 2003 р. територія штаб-квартири була виставлена на продаж, що призвело до конфліктів щодо її комерційної вартості як привабливого для туристів місця на противагу некомерційній вартості земельної ділянки як території, що належить до історичної спадщини краю. Див.: Мирослава Соколова, «Тендер на “Вервольф”». Що має бути на місці колишньої ставки Гітлера? Віддати землю – готові, а коректних ідей – немає» в газеті «День» (Київ), 30 січня 2003.
- 104 Комплексом Гімлера Гегевальд керувало понад 100 офіцерів та 1000 рядових СС; він межував із річками Тетерів та Грива, розташований поблизу дороги із Житомира до Бердичева на колишній радянській повітряній базі. Між бункерами, аеропортом та штаб-квартирами було прокладено підземні комунікації. Сьогодні на цьому місці діє великий аеропорт селища Озерне; уціліли два німецьких бункери, але штаб-квартира Гімлера була сильно зруйнована під час евакуації нацистів.
- 105 Свідчення Франца Рацезбергера, 18 липня 1961 р., 158–162, Landesgericht Wien, 20 Vr/5774/60 (копія у USHMM, RG 17.003M, № 1103 та 1104).
- 106 Рацезбергер отримав відповідну вказівку від Томаса із Києва. Рацезбергер заявляє, що вони відклали вбивство євреїв протягом місяця до травня, коли вони почали боятися прибуття Гімлера. Свідчення Франца Рацезбергера, BAL, III 204 AR-Z 8/80, 326–327.
- 107 За свідченням Гюльсдонкера, коли він прибув в Україну в травні 1942 р., йому було сказано, що за усним наказом Гітлера він зобов'язаний розстріляти кожного єврея. У СД Бердичева працювало три офіцери, два агенти гестапо/стапо, 6 есесівців, 30–50 українських міліціонерів та 25 українських агентів (кримінальна поліція (Кріпо) та V-männer). Див. справу проти Кноппа та ін. в: «Justiz und NS-Verbrechen», 16:345–349.
- 108 Див. свідчення Х. Сатановського у праці С. Єлизаветського «Бердичівська трагедія», 84. Дякую Асі Вайсман за те, що переклала це свідчення із російської на англійську мову.
- 109 Ehrenburg, Grossman, eds., *The Black Book*, 23.

- 110 Контора міського комісара, Abteilung IIIa, 26 жовтня 1942 р., NA, RG 242 T454, roll 91/000885/с. 9. Щодо 300 євреїв, які працювали на фабриці з виготовлення одягу, див. звіт професора Грунберга від 10 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-2-116 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 3).
- 111 Див. свідчення колишнього водія вантажівки у стаціонарному таборі 358, Фрідріха Бука, 26 листопада 1969 р., в «Abschlussbericht», справа проти Франца Рацезбергера, BAL, 11 204 AR-Z 8/80 1, 85.

Розділ 7

- 1 У червні 1941 р. Гімmlер обрав кодову назву «Геґевальд» для своєї польової штаб-квартири у Східній Пруссії, яка мала знаходитись на відстані 50 км від бункера Гітлера під назвою *Wolfschanze*. У середині липня 1942 р. він заснував штаб-квартиру «Геґевальд» біля Житомира, а східнопруську штаб-квартиру перейменував на Гохвальд. Німецьке слово *hegen* означає зберігати, піклуватись або рости. *Hegemeister* – це лісник-охоронець дичини. У нацистському контексті вважалося, що термін *Hegehof* означав «місце розведення особин», де надійні нордичні молоді жінки зачинали дітей від есесівців під юрисдикцією Управління СС у справах раси та поселення. Велика кількість посилань на Геґевальд міститься у праці: Wittte et al., eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*.
- 2 Бачення Гітлером та Гімmlером германізованого східного простору описане у ряді джерел, включаючи дещо проблемні мемуари Альберта Шпеєра, у яких він намагався виправдати себе. Albert Speer, *Infiltration*, 296. Серед більш надійних джерел є: Hartenstein, *Neue Dorflandschaften*, 25–28; Madajczyk, ed., *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*. Також див.: Harvey, *Women and the Nazi East*.
- 3 Див.: W. Smith, *The Ideological Origins of Nazi Imperialism*.
- 4 Alan Steinweis, «Eastern Europe and the Notion of the ‘Frontier’ in Germany to 1945», у *Germany and Eastern Europe (Yearbook of European Studies 13)*, eds. Bullivant, Giles, Pipe, 62.
- 5 Harvey, *Women and the Nazi East*, 3.
- 6 White, «Majdanek»; Pohl, *Von der «Judenpolitik» zum Judenmord*.
- 7 Концепцію «поселень-перлин» було представлено на зборах у серпні 1942 р. у Геґевальді. Див. «підсумкові нотатки» конференції з питань фольксдойче, NA, RG 238, № 2278; також див. запис від 10 серпня 1942 р. в *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*, ed. Witte et al., 510–511.

- 8 Небагато згадок про комплекс СС Гімmlера в Гегевальді пережили війну, багато з них все ще можуть залишатись засекреченими в архівах колишнього Радянського Союзу. Див. рапорт оберфюрера СС Юнгкунца про евакуацію та руйнування штаб-квартири Гімmlера, в якому повідомляється про об'єкти комплексу, такі як, наприклад, два аеродроми, великий військовий/навчальний комплекс, понад двадцять будинків та інших споруд, магазини, склади та «Цвинтар героїв»; «щоденник» подій евакуації від листопада 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 71/2589091–95. Не дуже детальний опис бази міститься у праці Breitman, *The Architect of Genocide*, 238, який в основному базується на повоєнному свідченні начальника СД Житомира Франца Рацезбергера, який відвідав цей об'єкт; свідчення від 19 січня 1957 р., BAL, 204 AR-Z 8/80, 204–206.
- 9 У серпні 1942 р. Гімmlер наділив Гофмеєра додатковими повноваженнями як начальник зондеркоманди «Росія», створивши «Volksdeutsche Leitstelle», що формально об'єднав різні департаменти СД, які займалися програмами для етнічних німців та переселенням, такими як RKFDV, Rasse und Siedlungshauptamt (RuSHA), VoMi та SS Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt, у нове «координаційне» Управління СС для етнічних німців на сході. Управління було під безпосереднім командуванням головнокомандувача СС та поліції Прюцманна у Києві, але сам відділ знаходився у Житомирі біля Гегевальду. Lumans, *Himmler's Auxiliaries*, 246.
- 10 На радянських територіях не було незалежних контор EWZ – Центрального управління у справах імміграції (Einwandererzentralstelle) Гайдріха чи контор UWZ – Центрального управління у справах переселення (Umwandererzentralstelle) Айхманна. Виправлений Генеральний план «Ост» (GPO) від травня 1942 р. охоплював колишні радянські території та передбачав встановлення центрів поселення в Україні (Рівне, Шепетівка, Бердичів, Біла Церква, Бобруйськ, П'ятихатки, Кривий Ріг та Миколаїв). Через п'ять місяців плани знову переглянули, зосередившись в основному на чорноморському регіоні та Житомирщині із центрами у Звягелі, Бердичеві, Житомирі, Умані, Миколаєві та Дніпропетровську. Heinemann, *Rasse, Siedlung, deutsches Blut*, 451.
- 11 Промова Гімmlера в Гегевальді, 16 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 90/2612809, 4.
- 12 Див. меморандум генерального комісара Клемма до окружних комісарів щодо зустрічі із керівником SS-VoMi Гоффмайєром 25 травня 1942 р., ДАЖО, Р 1151-1-120.

- 13 Популяризація поселення Гегевальд проводилася у газеті *Deutsche Ukraine-Zeitung* (Луцьк), 5 травня 1943 р. Щодо порівняння умов в українському поселенні фольксдойче див. рапорт Управління з питань зв'язків з етнічними німцями від 3 серпня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 90/2612809, 4.
- 14 Щодо різного ставлення етнічних німців до Голокосту див.: Bergen, «The 'Volksdeutschen' of Eastern Europe, World War II, and the Holocaust»; Valdis O. Lumans, «A Reassessment of *Volksdeutsche* and Jews in the Volhynia-Galicia-Narew Resettlement» у *The Impact of Nazism*, eds. Rogers and Steinweis, 81–100.
- 15 Див.: Aly, «Final Solution»; Aly, Heim, *Vordenker der Vernichtung*; R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg*, та Koehl, *RKFDV*.
- 16 R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg*, 8
- 17 У своєму докладному аналізі питання фольксдойчів та Голокосту Доріс Берген зазначає, що «невизначність поняття “фольксдойче” взагалі сприяла розвитку антисемітизму». Дійсно, місія нацистів зі «спасіння» етнічних німців слугувала виправданням Голокосту для деяких німецьких злочинців. Навіть Гімлер казав своїм підопічним у Гегевальді, щоб вони пам'ятали, що тогочасні жертви та труднощі, на які їм доводилося йти на сході, були героїчним внеском у майбутнє життєвого простору Німеччини. В Житомирі більш поширеним поясненням «на папері» убивств євреїв була «необхідність врятувати Райх»; цей підхід нацистів забезпечив пряму та переконливу мотивацію відповідних дій проти євреїв, в яких нацисти вбачали найбільшу загрозу. Див.: Bergen, «The Nazi Concept of 'Volksdeutsche'», 578.
- 18 Влітку 1942 р., коли начальник СД Житомира Франц Рацесбергер дав усний наказ убити євреїв у Бердичеві, які ще залишалися живими (багато з яких працювали на будівництві Гегевальду). Він пояснив необхідність такого кроку «застережними заходами безпеки». Щодо наказу Рацесбергера, див. справу проти Кнопа та ін. в: «Justiz und NS-Verbrechen», 16: 345–349. Також див.: Pohl, «Schauplaz Ukraine» у *Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit*, ed. Frei.
- 19 Див.: Koehl, *RKFDV*, 49-70. Розпорядження райхсфюрера СС про повноваження партії та СС стосовно етнічних питань (№ 4237) передруковане в праці Koehl, 251-252. Щодо історії VoMi, див.: Lumans, *Himmler's Auxiliaries*.
- 20 Список німецького народу (DVL) містив у собі чотири категорії осіб: до I групи були включені ті, кого вважали представниками арійської раси і хто бажав бути германізованим; II групу становили чисті у

расовому відношенні німці, які відмовлялись від германізації, але яких можна було германізувати; до III групи входили особи зі змішаною, але здебільшого арійською кров'ю і яких можна було германізувати та які могли подати заявку на отримання тимчасового громадянства Райху, потім жити під контролем служб у расових та політичних справах протягом десяти років, перед тим як отримати постійне громадянство; IV групу становили ті, хто був лише частково німецького походження, асимільований з іншими групами і бажав отримати громадянство Райху, або ж вважався таким, щодо якого германізація була неможливою. Осіб, які належали до останньої категорії, передавали гестапо, а потім відправляли до таборів або ліквідували на місці. Ті, хто підпадав під категорію I та II, отримували негайне право на отримання громадянства Райху. Див.: Fleischhauer, Pinkus, *The Soviet Germans*, 96–97.

- 21 Рапорт про діяльність Управління з питань зв'язків з етнічними німцями за вересень–грудень 1942 р. «Aussenstelle Zhitomir», що перебував під керівництвом оберштурмфюрера Мюллера, який прибув 23 вересня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-120. Щодо прибуття Мюллера: див.: KTB SD 454, NA, RG 242, T-315/2216/000146.
- 22 Згодом команди Гімmlера нарахували 76 737 фольксдойчів на Дніпропетровщині та 127 000 фольксдойчів у Трансністрії. Управління Гімmlера з питань зв'язків з етнічними німцями працювало з населенням, під контролем румунів у Трансністрії, і планував переселити цих німців до Криму, але ці плани зазнали краху у 1943 р. У Дніпропетровську нацистські керівники сконцентрували 5 376 фольксдойчів у поселеннях, які проживали у 194 селах регіону. Див. рапорт Управління з питань зв'язків з етнічними німцями від 3 серпня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589163.
- 23 Праця Штумппа «Ostwanderung» (1941 р.) була другим томом у серії праць під назвою «Sammlung Georg Leibbrandt, Quellen zur Erforschung des Deutschtums in Osteuropa». Ляйббрандт був начальником департаменту політики в структурі міністерства окупованих східних територій Розенберга з липня 1941 р. по 1943 р. Свіжий аналіз роботи Штумппа та Ляйббрандта в Україні та опис їх долі після завершення війни міститься у праці: Schmaltz, Sinner, «The Nazi Ethnographic Research of Georg Leibbrandt and Karl Stumpp». Також див.: Brown, *A Biography of No Place*, 193–235.
- 24 Багато хто із етнічних німецьких фахівців був закріплений за сільськогосподарськими інспекторами армії. Див. рапорт Штумппа до

- Рока стосовно роботи в Житомирі, 14 серпня 1941 р., NA, RG 424, T-501/R 6/0001142.
- 25 Щодо цілей NSV на сході див.: ЦДАВОУ, 3206-6-256 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6); з питання кампаній зі збору одягу в Житомирі див.: ДАЖО, P1151-1-11.
- 26 З питання перевезення єврейського майна з Райху та Франції в Житомирську область, див. листування між партійним керівником Дегенгардом при міністерстві окупованих східних територій та NSV, 2 липня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-258 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).
- 27 Див. звіт айнзацгрупи С від 7 жовтня 1941 р. в: *Einsatzgruppen Reports*, eds. Arad, Krakowski, Spector, 174.
- 28 Гофмеєр був «закріплений за конторою СД у Києві під командуванням головнокомандувача СС та поліції «Росія-Південь». Люманс дослідив, що представники Управління з питань зв'язків з етнічними німцями інтенсивно використовували місцеві сили СД, але він не розглядає, чи персонал Управління також був залучений до антиєврейської різанини, яку постійно вчиняли підрозділи СД. Lumans, *Himmler's Auxiliaries*, 244–245.
- 29 Див. звіт «Hauptamt VoMi, Aussenstelle Shitomir: Arbeit und Aufgaben der Volksdeutschen Mittelstelle», вересень – грудень 1941 р., ДАЖО, P1151-1-120. Також див. рапорт Гоффмайєра від 12 жовтня 1941 р., NA, RG 242, T-454/R 100/000661–670.
- 30 Службова записка Клемма до всіх міських та окружних комісарів, 5 лютого 1942 р., ДАЖО, P1151-1-120. У слід за цим наказом дуже скоро було видано інший циркуляр до комісарів Коха, де уточнювалось, що Volksdeutsche Mittelstelle, очолюваний оберфюрером СС Гофмеєром, отримав завдання набору та навчання етнічних німців-чоловіків, які могли підтримувати здійснення заходів безпеки та адміністрування, а також те, що команди Штумппа вивчали за допомогою анкетних опитувань поселення етнічних німців та, відповідно, окремих осіб. Комісарам наказувалось надавати допомогу у цій діяльності, а також у турботі про бідних; меморандум райхскомісара України (Па) щодо фольксдойче, 6 лютого 1942 р., ДАЖО, P1151-1-120.
- 31 Див.: Шмідт, «Lagebericht» (дата нерозбірлива) із посиланням на весну 1942 р., ДАЖО P1151-1-142.
- 32 Звіт генерального комісара Клемма про вчителів фольксдойче до штаб-квартири нацистської партії в Берліні, 5 березня 1942 р., у ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).

- 33 У липні 1942 р. світ побачила серія статей про святкування етнічних німців з приводу відкриття дитячого садочка. «Deutsche-Ukraine Zeitung» (Луцьк), 1 липня 1942 р., 2 липня 1942 р., 5 липня 1942 р. та 9 липня 1942 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010.
- 34 Див.: «Vermerk», 9 червня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6); та «Einweisung von 14 Kindergärtnerinnen zur Betreuung Volksdeutscher in der Ukraine», 21 липня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6).
- 35 Див.: NSV, «Lagebericht», 29 вересня 1942 р., Житомир, ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6). 16 грудня 1942 р. комісари оголосили, що шкільна освіта була обов'язковою для дітей етнічних німців. «Deutsche-Ukraine Zeitung» (Луцьк), 16 грудня 1942 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010.
- 36 Див. рапорт NSV від 11-12 червня 1942 р. та рапорт міністра окупованих східних територій від 15 червня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6). Ірма Вільдхаффен та її медсестри створили пункти турботи про матерів та немовлят у Черняхіві, Новограді-Волинському, Андрееві, Горошках та Садках. Див.: огляд працівниками NSV від 11 серпня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA), RG 31.002M, reel 6.
- 37 Ця папка із освітніми матеріалами для німецької молоді на сході не містить дати, але можливо, датується кінцем 1942 – початком 1943 р., ДАЖО, P1151-1-139. Див. меморандум Коха до генеральних комісарів щодо освіти та виховання фольксдойче про расові злочини та покарання щодо євреїв, 13 травня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-120.
- 38 Рапорт Гоффмайєра, 12 жовтня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 100/000661-670.
- 39 Циркуляр райскомісара усім лідерам молоді Райху, вихователям дитячих садків та їхнім помічникам стосовно цілей їхньої роботи в Україні, 1 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6). Комісаріат та посадовці NSV активно сприяли діяльності лютеранської церкви в Житомирі, де пастор Лемке проповідував про покору Гітлерові. Див. рапорт від 20 березня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-147.
- 40 Щодо детального аналізу питання жінок Райху, направлених до Польщі, див.: Narvey, «Die deutsche Frau im Osten», 191–214.
- 41 Міський комісар Па до Управління з питань зв'язків з етнічними німцями в Житомирі, 20 лютого 1942 р., ДАЖО, P1151-1-120.
- 42 Рапорт Бехренса до СД Бердичева стосовно Герберта Гафке, 21 квітня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-35.

- 43 Офіційні розміри раціонів було опубліковано у «Verordnungsblatt» від 20 лютого 1942 р., ЦДАВОУ, 2306-1-65 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 2).
- 44 Див.: наказ Ведельштедта від 7 квітня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-21.
- 45 Дивіться меморандум Управління з питань зв'язків із етнічними німцями щодо пайкових талонів та магазинів з кінця грудня 1941 р. по початок 1942 р., ДАЖО, P1151-1-138.
- 46 Представник Штумппа в Житомирі Ердманн доповів про діяльність фольксдойче в цьому районі, 30 квітня 1943 р., ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11). Серед пільг, які надавались етнічним німцям, була подорож до Чорного моря для навчання ремеслам, а також туристичні поїздки по Райху; NA, RG 242, T-315/R 2216/000272-273.
- 47 Див.: декрет Гімmlера від 9 грудня 1940 р., NA, RG 242, T-175/R 194/2732996. Див.: меморандум Управління з питань зв'язків із етнічними німцями (без дати) (у справах за 1940–1941 рр.) стосовно планів щодо Радянського Союзу, де зазначається, що «по своїй суті фінансування переселення буде здійснюватися за рахунок конфіскованого майна витіснених чужих народів». NA, RG 242, T-175/R 194/2732977. Командувач Карл фон Рок наказав забезпечувати етнічних німців кращим житлом та припасами, отриманими внаслідок звільнення будинків євреїв, та награбованим майном. Наказ командувача тиловим районом групи армій «Південь», 28 серпня 1941 р., NA, RG 242, T-501/R 5/000803. Див. «завдання» NSV, поставлені окружними комісарами, «VI. Vorläufige Aufgaben» стосовно «Judennachlass», ЦДАВОУ, 3206-6-254 (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 6, 5).
- 48 За інформацією контори Коха, СС-комісар або СС-гебітсгауптсманн призначався Кохом, але все одно належав до адміністрації комісаріату, 16 грудня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-17. Гімmlер призначив Отто Юнгкунца (нар. 1892 р.) гебітскомісаром Гегевальду. Юнгкунц вступив до націонал-соціалістичної партії у 1933 р., працював у мерії Гьоттінгену та був спеціальним уповноваженим у Гегевальді перед тим, як його було призначено на посаду гебітскомісара восени 1942 р.
- 49 Після зустрічі із Гітлером 25 липня, Гімmlер влаштував у Гегевальді звану вечерю; він торкнувся теми фольксдойчів, говорячи доволі відверто про свої плани щодо них, а потім раптово переключився на питання загрози з боку партизанів. Дискусія Гімmlера після зустрічі з Гітлером описана у свідченні Франца Рацезбергера, 19 січня 1957 р., BAL, 204 AR-Z 8/80, 204–206.

- 50 Див.: Jochmann, ed., *Die Monologe in Führerhauptquartier*, 335. Замітки з цих зборів у «Вервольфі» не мають дати, але 9 серпня 1942 р. Гімлер перебував у бункері Гітлера із більшістю осіб, згаданих у нотатках конференції, і наступне зібрання, яке відбулося після цього у Гегевальді 10 серпня, стосувалося впровадження програм, щодо яких були прийняті рішення напередодні у бункері «Вервольф». Учасниками конференції у «Вервольфі» щодо фольксдойчів були начальник особистого персоналу Гімлера Карл Вольф; директор Управління з питань зв'язків із етнічними німцями Вернер Лоренц; головнокомандувач СС та поліції «Росія-Південь» Ганс Прюцманн; контактна особа СС в Омі Готтлоб Бергер; начальник RKF Ульріх Грайфельт; державний секретар при Міністерстві внутрішніх справ та генерал-майор СС Вільгельм Штукарт; розробник генерального плану «Ост» професор доктор Конрад Меєр; а також, можливо, головнокомандувач СС та поліції Геррет Корземанн. Замітки стосовно «Besprechung im Führerhauptquartier» знаходяться в NA, RG 242, T-175/R 17/2521076-9. У «Der Dienstkalender Heinrich Himmlers», зборах, проведених Гімлером та Гітлером 9 серпня 1942 р., зазначені на с. 509–510.
- 51 Службова записка Гімлера Готтлобу Бергеру щодо некомпетентності комісарів Розенберга стосовно питання етнічних німців, серпень 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 66/2582327. Гітлер директивою № 46 від 18 серпня 1942 р. передав СС контроль над боротьбою з партизанами на мирних окупованих територіях; NA, RG 238 477-PS. Гімлер призначив Еріха фон дем Бах-Зелевскі уповноваженим СС з питань антипартизанської боротьби на сході наприкінці жовтня 1942 р.; NA, RG 238, NO-1661. Див. Dallin, *German Rule in Russia*, 210–211.
- 52 Нотатки з конференції, яка проводилася у штаб-квартирі Гітлера, NA, RG 242, T-175/R 17/2521076-1079. Про нотатки Гітлера стосовно германізації України див.: Dallin, *German Rule in Russia*, 286. Додаткові матеріали про створення Гегевальду знаходяться у NA, RG 238, NO-2278; ЦДАВОУ, 3206-255-6 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 6); NA, RG 242, T-175/R 17/25878796 E-175/R 88/2611402.
- 53 Ioanid, *The Holocaust in Romania*, 187-201, 232-237. Див.: Zentralstelle Dortmund gegen Dr. Siebert und andere, BAL,45 Js 26/62 та Dalia Ofer, «The Holocaust in Transnistria» у *The Holocaust in the Soviet Union*, eds. Dobroszycki, Gurock, 136–138.
- 54 Див. наказ Ельгафена про загони самооборони, 30 липня 1942 р., РГВА, 1323-2-255 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 81). Стосовно Selbstschutz в Україні та Трансністрії див. замітки зборів, NA, RG 242,

- T-175/R 17/2521076-79. Щодо питання обмеження присутності етнічних німців-поліцаїв та перекладачів у селах з метою сприяння шлюбам між етнічними німцями див. наказ командира поліції порядку в Україні від 17 вересня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-23.
- 55 Для порівняння, у Трансністрії було шістнадцять шкіл з підготовки службовців самооборони, де пройшло навчання 7000 осіб. Див. рапорт без дати, NA, RG 242, T-175/R 72/2589180.
- 56 Див. лист Гімлера до Бергера, в якому перший наполягає на переданні контролю над питанням етнічних німців у Росії в свої руки, серпень 1942 р. NA, RG 242, T-175/R 66/2582327.
- 57 Реакція Розенберга на наказ, виданий Гімлером Коху, 28 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 17/25210816 252101.
- 58 На папері у цій битві переміг Розенберг. Здається, Гітлер бажав децентралізації політики щодо етнічних німців та акцій з переселення і, можливо, також хотів збільшити роль партії, наказавши (під час зборів у Вінниці із Гімлером, Кохом, Прюцманном, заступником Коха Паулем Даргелем та Гофмеєром), щоб «вирішення усіх питань стосовно населення та німців відбувалося в райхскомісаріаті Україна винятково через генерального та гебітскомісарів». Водночас Гітлер наказав, щоб на форпостах етнічних німців, зокрема у Коростені, Гегевальді, Вінниці, Гальштадті та Кронау, СС призначали окружних комісарів. Стосовно рішень, прийнятих Гітлером на зборах від 23 жовтня 1942 р. див. нотатки Даргеля від 24 жовтня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-255-6 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 6).
- 59 Тео Геншель (нар. 18 лютого 1904 р. у Шляйсені). Вступив до націонал-соціалістичної робітничої партії у 1928 р. і був призначений окружним керівником з питань пропаганди та став членом СА. У грудні 1939 р., після кількох років роботи в Управлінні з расових питань та переселення, за наказом Гімлера він обійняв посаду начальника особистого персоналу райхскомісара з питання зміцнення німецького народу. До скерування на службу в Житомир Геншель очолював одну із трьох оперативних груп під час завоювання Польщі, організував захоплення промислових об'єктів в околицях Лодзя, а також працював начальником територіального відділу СС у Данцігу – Західна Прусія. Див.: Heinemann, «*Rasse, Siedlung, Deutsches Blut*», 454–455. Див. особову справу в СС Тео Геншеля, NA, RG 242, архіви Берлінського центру документації, А-3343, SSO-87А-88А. Я дякую Ізабель Гайнеманн за надання мені копії цього документа.

- 60 R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg*, розділ документальних додатків, 193–196.
- 61 Heinemann, «*Rasse, Siedlung, Deutsches Blut*», 436–437.
- 62 Dallin, *German Rule in Russia*, 286. Даллін вказав неправильну дату переселення до Гегевальду, можливо, переплутавши її із листопадовою акцією у Черняхіві (Нойборн).
- 63 Див.: NSV, «Lagebericht for East» з планами щодо акції в Овручі, 29 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-235 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 6).
- 64 Див. звіт штандартенфюрера Геншеля щодо акції в Гегевальді, виголошений на зібранні комісії з питань переселення за участі представників штабу генерального комісара, NSV, головнокомандування СС та поліції і Управління з питань зв'язків з етнічними німцями 6 листопада 1942 р., ДАЖО, P1151-1-120.
- 65 Гімлер раніше надіслав службову записку Полю та Лоренцу щодо надання на Різдва усім основним поселенням фольксдойчів (Гегевальд, Трансїстрія, Гальштадт [Дніпропетровськ], Корець, Миколаїв та Люблін) речей зі складу у Любліні та Аушвіці. Див. наказ Гімлера від 6 жовтня 1942 р., NA, RG 238, NO-5395 та T-175/R 129/2655141. Щодо меморандуму, виданого опісля, 20 жовтня, з вимогою негайного забезпечення етнічних німців у Гегевальді товарами та предметами побуту, див.: Witte et al., eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*, 591–592.
- 66 Це було «відповідно до жовтневого декрету Коха щодо надання майна етнічним німцям, яких у «Списку представників німецького народу» було віднесено до категорій з першої по третю». Наказ Коха від 15 жовтня 1942 р., «Житомирщина в період...», документи №№ 71, 104.
- 67 Меморандум генерального комісара Ляйзера від 16 листопада 1942 р., «Житомирщина в період...», документи №№ 72, 104–105. Оригінал документа знаходиться в ДАЖО, P1151-1-32.
- 68 Щодо поселенців Гегевальду із Києва, які «завершили заселення території», див.: Ляйзер, «Lagebericht», березень-квітень 1944 р.; ДАЖО, P1151-1-45. Також див.: Dallin, *German Rule in Russia*, 286. Стосовно збільшення площі Гегевальду, див: вивчення райхскомісаром України генерального округу «Житомир», 1 січня 1943 р., ЦДАВОУ (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 3).
- 69 Керівники СС з питань сільського господарства були виведені зі складу поліції порядку та Управління з расових питань і переселення. Геншель та начальник Управління з расових питань і переселення Тессеро зустрілися в Гегевальді 13 вересня 1942 р. для того, щоб окреслити ці

посади в рамках роботи поліції та в економічній сфері. Вони визначили, що працівники СС, розташовані у Гегевальді, мають бути старшого віку із досвідом у сільськогосподарській галузі (близько тридцяти чи сорока працівників). Див. нотатки зустрічі від 13 вересня 1942 р. та службову записку Геншеля від 1 жовтня 1942 р. в особовій справі члена СС Тео Геншеля, NA, RG 242, архіви Берлінського центру документації, A-3343, SSO-87A-88A. Також див.: Heinemann, «*Rasse, Siedlung, Deutsches Blut*», 457.

- 70 У Новограді-Волинському також була школа з підготовки вчителів, червень–липень 1943 р.; ДАЖО, P1151-1-185.
- 71 Див. вказівки щодо мітингу від 24 березня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-146. Дещо менший мітинг було проведено в перших числах травня. Див.: «*Deutsche Ukraine-Zeitung*» (Луцьк), 5 травня 1943 р., Library of Congress, newspaper microfilm 3010. Пауль Даргель був заступником Еріха Коха, а згодом був приставлений до Борманна як контактна особа армії Власова. Reitlinger, *The House Built on Sand*, 434.
- 72 Окружний лідер націонал-соціалістичної партії в Житомирі Марія Корманн скаржилася, що пайки фольксдойчів були такими ж бідними, як і у місцевих в'язнів. Див. порівняння пайків етнічних німців та ненімців у звіті Корманн від 29 жовтня 1942 р., ЦДАВОУ (копія у USHMMA, RG 31.002M, reel 11).

Розділ 8

- 1 Цей процес детально розглянуто у праці: Jan Gross, *Polish Society under German Occupation* – одному із ранніх досліджень цього питання.
- 2 Ляйзер намагався організувати релігійні структури в рамках усього комісаріату під керівництвом трьох єпископів – двох у Вінниці та одного в Житомирі; «*Lagebericht*», березень–квітень 1943 р.; ДАЖО, P1151-1-26. Див. наказ генерального комісара Ляйзера щодо реєстрації священників, 24 березня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-6. Див. критику головнокомандувача Вермахту Кіцінгера від 17 червня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000653–659.
- 3 Окружний комісаріат Звягеля, листок оплати праці, травень 1943 р. Із вісімдесяти семи працівників, лише сімох (здебільшого фольксдойчів) було прийнято на роботу у період липень–грудень 1941 р. Див.: ДАЖО, P1465-1-7 (копія у USHMMA, Acc 1996.A.0269, reel 6).
- 4 Armstrong, ed., *Soviet Partisans in World War II*; Fyodorov, *The Underground Committee Carries One*; «Стривожена пам'ять»; Poltava, *The Ukrainian Insurgent Army*; Tys-Krochmalyuk, *UPA Warfare in Ukraine*; Kohn, Roiter, *A Voice from the Forest*.

- 5 Weiner, *Making Sense of War*, 156.
- 6 Перший партизанський загін українських націоналістів було сформовано на Поліссі під командуванням Боровця, який свого часу був пов'язаний з Українською Народною Республікою у 1918–1920 рр.; Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 103–105. В Ушомирі євреї, які втекли від першої хвилі масових розстрілів, убивств, нападали на містечко із лісу. У 1942–1943 рр. невеличкі осередки єврейського опору утворились на території південніше Вінниці. Див.: Spector, «Jews in the Resistance», 136–137.
- 7 Люди Андрія Мельника влаштували свій штаб у Житомирі, де працювало двоє головних посадовців його проводу – Омелян Сенік та Микола Сціборський. 30 серпня 1941 р. Сенік та Сціборський переходили перехрестя в центрі Житомира, коли іззаду до них наблизився молодий чоловік. Він застрелив Сеніка та Сціборського. Сенік помер на місці, а Сціборський «помер від великої втрати крові через кілька годин після інциденту». Див.: Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 68. Очевидно, що напад вчинив агент Бандери (з допомогою німців).
- 8 Див. звіт ОУН(б) «Wino» щодо членів, яких арештували німці і які не повернулись, 26 вересня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-3.
- 9 Наказ айнзацкоманди 5 від 25 листопада 1941 р. у.: Potichnyi, ed., *The UPA in Light of German Documents*, 99; передруковано із IMT, vol. 39, 269–270.
- 10 Див. SD Meldungen Ost, щотижневий звіт від 15 травня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 16/2519847, а також кадри 2529873-2529874.
- 11 Викриті звіти бандерівців були передані іншим штабам таємної поліції та підрозділам айнзацгруп у Львові, Рівному, Києві, Чернігові, Харкові, Горлівці, Кременчуку та Дніпропетровську. Див. рапорт Томаса від 23 березня 1942 р., ДАЖО, P1151-114. За словами начальника служби безпеки в Україні Томаса, арештованих націоналістів не можна було вбивати на місці; їх потрібно було залишати для допиту для того, щоб дізнатися ще більше імен й іншої інформації. У деяких випадках їх розстрілювали; якщо вони відігравали важливі керівні ролі, їх потрібно було направляти до Головного управління безпеки Райху в Берліні. Наказ Томаса від 22 лютого 1942 р., ДАЖО, P1151-1-14. Коли Рацезбергер запитав Томаса з приводу його дій щодо в'язнів у квітні 1942 р., Томас відповів, що на той час їх потрібно було утримувати у концентраційному таборі. Лист Томаса до Рацезбергера, 14 квітня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-14.

- 12 Звіт Рацезбергера до бригадефюрера СС д-ра Томаса, 1 квітня 1941р., ДАЖО, P1151-1-14.
- 13 Тарас «Бульба», Боровець, був уродженцем Волині; він заснував перші загони поліції при німецькій адміністрації в Олевську; і Боровець, і його люди (українська допоміжна поліція) з Олевська перейшли у підпілля у листопаді 1941 р., а пізніше сформували одну із перших націоналістичних партизанських груп. Potichnyi, ed., *The UPA in Light of German Documents*, 6, 47.
- 14 Див. рапорти генерального комісара Клемма про партизанські атаки, 14 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-21, та 18 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-4.
- 15 До листопада 1941 р. вони таємно працювали із групою Боровця та його «вільним корпусом», котрий боровся проти радянської влади у північно-східних частинах України на території між Житомиром та Києвом. Щодо «стосунків» між Боровцем та німцями див. рапорт СД від 15 травня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 16/2529874-5.
- 16 Меморандум Рока представникам цивільної влади, 15 листопада 1941 р., ДАЖО, P1151-1-703.
- 17 Наказ Клемма, 18 грудня 1941 р., ДАЖО, P1151-1-4.
- 18 У лютому 1942 р. штаб Гімлера повідомив по телеграфу, що болотиста місцевість навколо Прип'яті мала бути підкореною з усією силою та із застосуванням сил Ваффен-СС і військових частин. 19 лютого 1942 р., МНІ, Прага, Var-СС B27. Свідчення Ганса Леберехта фон Бредова, колишнього начальника жандармерії в житомирському регіоні, 21 травня 1962 р., справа Кольморгена, BAL, Sta Braunschweig 1 Js 1848/61. Дякую Конраду Квіту за ці документи.
- 19 Див. «Kommandobefehl» головного жандарма регіону щодо вразливості поліції під час патрулювання лісів та полів, 25 червня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-9. Наприкінці червня у рапортах за кожні два тижні та місячних рапортах було створено спеціальний розділ щодо нападів партизан; див. рапорт від 29 червня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-9. З питання партизанських набігів навесні 1942 р., таких як диверсія проти фабрики з боку радянських військовополонених, див.: «Lagebericht» комісара Клемма, 3 червня 1942 р., ВАК, R/6. Інші атаки описано у рапорті головнокомандувача Вермахту від 17 червня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 92/000653-4.
- 20 Німецька політика стосовно захоплених партизанів відображала німецьке бачення категорій расових та політичних ворогів. Коли СД розпочало полювання проти націоналістів, бригадефюрер СС Макс

Томас наказував обшукувати та допитувати партизанів перед тим, як вбивати їх. Але на початку червня, коли німці проводили ретельні зачистки лісів у пошуках євреїв і коли радянські партизани почали вбивати німецьких посадовців в Єльському та Брагині, начальник жандармерії Житомира наказав у червні 1942 р. розстрілювати «бандитів та волоцюг» чоловічої статі в лісі без вагань. Див.: керівник служби безпеки Томас, наказ із Києва начальнику СД житомирського комісаріату Рацезбергеру, 23 березня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-14; накази KDG Житомира, 6 червня 1942 р., Мінська збірка 658-1-2 (копія у USHMM, RG 53.0002, reel 5). Наказ KDG Житомира, 11 липня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-37.

- 21 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, 942.
- 22 Начальник поліції безпеки Житомира Франц Рацезбергер, та його підлеглі здобули чимало важливої інформації при допиті упійманого радянського партизана на ім'я Леонтій Онагров. Він зізнався, що радянські партизани сформували осередки навколо Житомира, зокрема, у Девешині, Чуднові, Мирополі, Баранівці та Романівці, а також на кордоні між Луцьким та житомирським регіонами у Шепетівці. Див. службову записку начальника СД Рацезбергера до начальника жандармерії житомирського регіону, 16 квітня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-2.
- 23 Рапорт Рацезбергера від 23–31 липня 1942 р., МНІ, Прага, Var-CC В 22. Дякую Конраду Квіту за цей документ, а також і за багато інших із архіву в Празі. Щодо інших атак, див.: SD Meldungen Ost, 7 серпня 1942 р., 20 серпня 1942 р., 28 серпня 1942 р., та 11 вересня 1942 р., NA, RG 242 T-315/R 17/2520129-30, 2520186-7, 2520214 та 2520277-8. У березні 1943 р. радянські сили створили один із більших та важливих аеродромів у Лельчицях. Див.: Kosyuk, *The Third Reich and Ukraine*, 387.
- 24 Свідчення Франца Рацезбергера від 19 січня 1957 р., справа проти Рацезбергера, BAL, 204 AR-Z 8/80, Band III, 205. Witte et al., eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers*, 498–499.
- 25 Німецькі та українські поліцаї захопили три різних радянських листівки у Василевичах. Перша була воєнним повідомленням про стан справ, в якій йшлося про те, як німці зазнали поразки на північному фронті; друга була адресована до «Народів окупованих територій» і повідомляла про те, що Радянська армія відтісняла фашистські банди і що «усі вільні радянські люди дбають про вас... Відступаючи, німці руйнують лани протяжністю 200 кілометрів»; вашим обов'язком є

- збереження зерна та його захист від знищення німцями. Беріть до рук зброю, вступайте до партизанів, нищіть ворога в тилу. Пам'ятайте, що ваші батьки, брати та чоловіки проливають кров за вас у бою. Смерть фашистам! Хай живе ваша свобода!». Див. рапорт Рацезбергера від 12 серпня 1942 р. до Томаса стосовно подій 17 липня 1942 р. у Василевичах, МНІ, Прага, Var-CC В 22. Стосовно наказу Гімmlера про зміну терміну див.: «Kommandobefehl» від 15 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-9.
- 26 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, 974. Директива Гітлера № 46, 18 серпня 1942 р. у праці Dallin, *German Rule in Russia*, 210.
- 27 SD Meldungen Ost, 12 лютого 1943 р., NA, RG 242 T-175/R 236/2725410, 2725526.
- 28 Стосовно рапорту Прюцманна, див.: Gerlach, *Kalkulierte Morde*, 1018. Щодо підходів Гімmlера див.: NA, RG 242 T-175/R 140/2667728. З питання зростання місцевого спротиву, який призвів до збільшення жертв серед цивільних, див. рапорт головнокомандувача СС та поліції в Житомирі Гельвіга усім жандармським постам регіону, 27 січня 1943 р., ДАЖО, Р1465-1-6.
- 29 *Стривожена пам'ять*, 209–214.
- 30 Ляйзер, «Lagebericht», березень–квітень 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-45.
- 31 Командир жандармерії Житомира, рапорт від 19 листопада 1942 р. ДАЖО, Р1151-1-9.
- 32 Рапорт СД зі сходу, 22 січня 1943 р., NA, RG 242 T-175/R 236/2725410.
- 33 Рапорт СД зі сходу, 12 лютого 1943 р., NA, RG 242 T-175/R 236/2725529.
- 34 Німці не могли розрізнити радянських командирів та їхні підрозділи в Житомирі. Хоча бійці Ковпака були найвідомішими, радянські загони на Житомирщині також перебували під командуванням А.Г. Сабурова, А.Ф. Федорова, М.І. Наума, Б.А. Карасьова, І.І. Шитова та А.М. Грабчака. Радянські та українські джерела також повідомляють про чесько-польський загін. Див.: *Стривожена пам'ять*, 208.
- 35 Щодо дій загонів Ковпака в Житомирському краї, операції «Ніхе» («Русалочка») та південних сил Радянського Союзу під командуванням Сабурова, березень–квітень 1943 р., див.: SD Meldungen Ost за цей період, NA, RG 242 T-175/R 236/2725410, 2725529, 2725679, 2725747–8, 2725795. Мельниченка викрило гестапо у грудні 1942 р.; див. повідомлення начальника гестапо Мюллера (Берлін) до Гімmlера (Гегевальд) від 12 грудня 1942 р., NA, RG 242 T-175/R 68/2584189–93. Щодо службової записки Мюллера до Раттенхубера (тоді підвищеного у званні до оберфюрера СС)

про радянських агентів на комплексі «Вервольф» від 22 липня 1942 р., див.: «3 архівів ВучК-ГПУ-НКВС-КДБ» 1/2 1999, 428–442 у ДАВО, Р1425-1-35, 14 (копія у USHMM, RG 31.011M, reel 14). Після війни Ратенхубера допитував КДБ і, очевидно, він помер у радянському полоні. Я вдячний Вадимові Альцкану за те, що він надав мені текст та переклав його з української мови.

- 36 Німці розмістили націоналістів-партизанів (ОУН(б)), довкола Вінниці, Бердичева та менших міст, таких, як Козятин. Керівники бандерівців також намагалися організувати свій рух в Овручі; рапорт СД, 11 вересня 1942 р., NA, RG 242 T-175/R 236/724822–26. Прихильника ОУН(б), який розповсюджував листівки, робітника на ім'я Борис Жуменій, було арештовано в Ружині на початку вересня 1942 р. Рапорт окружних СС та поліції про події в Ружині, ДАЖО, Р1182-1-36. Посадовець із столиці райхскомісаріату, Рівного, який приїздив до Вінниці, дізнався, що два села недалеко від міста перебували під повним контролем бандерівців; див. рапорт професора фон Грюнберга (Hg), 10 вересня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-2-116 (копія у USHMM, RG 31.0002M, reel 3).
- 37 Див.: Weiner, *Making Sense of War*, 244–264. Див. Snyder, *The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing*.
- 38 Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 108.
- 39 Щодо розвитку УПА та більш прихильного опису групи Бандери, див.: Kosyk, *The Third Reich and Ukraine*. Із приблизно 40 000 бійців УПА, на початку 1943 р. у Житомирі діяло менш як 1500.
- 40 Це було помітно у зміні принципів та політики ОУН(б), які зрушили в бік більшої етнічної толерантності та демократичних ідеалів. Див. рішення, прийняті на Другому конгресі у лютому 1943 р. та Третньому позачерговому конгресі у серпні 1943 р. у праці: Kosyk, *The Third Reich and Ukraine*, 614, 631. Коли німці евакуювались зі східних районів Житомирщини у листопаді 1943 р., ОУН-УПА провели таємну конференцію представників «пригноблених народів Східної Європи та Азії» у північно-західних лісах Житомирщини; див.: Kosyk, *The Third Reich and Ukraine*, 397.
- 41 Німці почали усвідомлювати, наскільки важливими були старости для партизанів, коли вивчили партизанський рух у 1942 р. Вони виявили, що на найнижчих рівнях, де німці були відсутні, партизани мали можливість діяти за рахунок сіл та у лісах за підтримки і співпраці старост і місцевого населення; німцям також стало відомо, що дехто з українських керівників саботував німецьку політику, навмисне

- направильно перекладаючи накази німців. Див. накази начальника жандармерії Житомира щодо боротьби з партизанами, в яких була поставлена вимога, щоб місцеві керівники були вірні німцям, та звучали погрози місцевому населенню у разі надання підтримки партизанам, НАРБ, 658-1-2 (копія у USHMM, RG 53002M, reel 5). Стосовно питання неправильного перекладу німецьких наказів на українську мову див.: 26 серпня 1942 р., Hauptmannschaftsbefehl Berdichev, РГВА, 1323-2-228 (копія у USHMM, RG 11.001M, reel 81).
- 42 Наказ радянського командира Сергєєва, керівника партизанського руху на тимчасово окупованих німцями територіях, 14 серпня 1942 р. у *Soviet Partisans in World War II*, ed. Armstrong, 672.
- 43 Леонтій Антонович Козарицький, інтерв'ю з автором, 20 травня 1996 р.
- 44 Окружний керівник СС та поліції Козятин, реєстраційні листки вбитих поліцаїв, листопад 1943 р., ДАЖО, P1182-1-35.
- 45 Ляйзер то Розенберга, 17 червня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000878-881.
- 46 Генеральний комісар Ляйзер, «Lagebericht», березень–квітень 1943 р., ДАЖО, P1151-1-45.
- 47 Gerlach, *Kalkulierte Morde*, 1020.
- 48 Див. меморандум Ляйзера усім комісарам та головнокомандувачу СС та поліції Житомира щодо вказівок Коха, 10 березня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-26. Щодо критики Ляйзера та реакції Гімлера, див.: 16 червня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 140/2667587-593.
- 49 Ляйзер, «Lagebericht», березень–квітень 1943 р., ДАЖО, P1151-1-45. Комісари також починали підозрювати господарські підприємства СС, які висували більші вимоги щодо свого матеріального забезпечення. У Новограді-Волинському окружний комісар спочатку відмовився надати працівників для порцелянової фабрики під керівництвом СС в Городниці, аж поки головнокомандувач СС та поліції Прюцманн не почав чинити тиск на генерального комісара Ляйзера. Див. архіви про місцеві промислові об'єкти під управлінням СС – наприклад, порцелянові фабрики СС у Бердичеві, Коростені та Олевську – ДАЖО, P1151-1-383 та P1151-1-22.
- 50 Див. декрет Гітлера та Кайтеля щодо заохочення «східних народів», 14 липня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-35.
- 51 Щодо премій місцевим жителям, котрі допомагали німцям у війні проти партизанів див. меморандум відділу з питань харчування та сільського господарства при комісаріаті Коха, Рівне, 21 серпня 1942 р.,

- РГВА, 1323-2-255 (копія у USHMM, RG 11.001M, reel 81). Ця програма була одним із заходів Гітлера в рамках делегування Гімлеру завдання знищення партизанів до кінця року за допомогою найбільш жорстких каральних методів та програм заохочення місцевих колаборантів. Див. вказівки Розенберга райхскомісаріату України та райхскомісаріату Остланду, 18 серпня 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 155/ MR 35599/476, T-175/R 56/2571325.
- 52 Начальник жандармів Житомира, «Kommandobefehl», № 35/42, (15?) жовтня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-9.
- 53 Див. повідомлення генерального комісара Ляйзера до райхсміністра Розенберга, 12 лютого 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 140/2667592-3; також в NA, RG 238, NO-2628.
- 54 Промова Ляйзера з нагоди візиту Розенберга до Вінниці, 17 червня 1943 р., NA, RG 238, reel A213, frames 088693-699.
- 55 Щодо призначень, ініційованих керівником жандармів Самгородка Ріхтером, також дивіться відповідний меморандум від 31 травня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-38. Списки висунутих на отримання винагороди осіб знаходиться в ДАЖО, P1182-1-162.
- 56 Свідчення міліціонера Івана Ковальського та керівника з питань сільського господарства Мартіна Лемке, допити окружного керівника СС та поліції Козятина, 20 жовтня 1942 р., ДАЖО, P1182-1-35.
- 57 По дорозі їй та іншим робітникам надали трішки сіна, один кілограм хліба, одну ковбасу, але не дали води. Цієї їжі вистачило на 2–3 дні, але поїздка тривала п'ять–дев'ять днів. Під час подорожі, згадує пані Атаманська, потяг інколи різко гальмував і можна було чути постріли, спрямовані на тих, хто намагався втекти. Марія Атаманська, бесіда з автором, 21 травня 1996 р., Житомир, Україна. Рапорт начальника СД Києва командувачу СД по Україні, червень 1942 р., NA, RG 242, T-454/R 156/MR336. Також див. рапорт про діяльність окружного керівника СС та поліції Ружина щодо жінки та дитини, яких було застрелено при спробі вистрибнути із потяга, який перевозив примусових робітників, 5 лютого 1943 р., ДАЖО, P1452-1-2.
- 58 Коли підозрювані втікали, німецькі слідчі починали приводити дружин та подруг підозрюваних; часто партизан чи дезертир ішов до своєї дівчини, щоб переховуватися. Див. звіти про діяльність окружного керівника СС та поліції Ружина, зокрема, від 21 жовтня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-2 та з 8 серпня по 26 грудня 1943 р., ДАЖО, P1182-1-32; також у SD Meldungen Ost від 5 березня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 236/2725620.

- 59 СС-поліція Ружина арештувала Настю Семерчук, дружину підозрюваного партизана. Після того як німецькі та українські поліцаї завдали їй тортур, її повернули до камери. Пізніше українські охоронці знайшли її мертвою в камері; вона повісилася на шматку матерії. Див. «Lagebericht» окружного керівника СС та поліції Ружина, листопад 1942 р., ДАЖО, Р1452-1-2.
- 60 Див: «Оголошення» Мошовського від 15 серпня 1942 р., ДАЖО, Р1426-1-2. Будь-які службовці місцевої поліції, які відмовлялися здійснювати напади на партизанів, також мали бути розстріляні на місці керівником загону, співслужбовцем чи, за необхідності, німецьким посадовцем-жандармом. Начальник жандармів Мозиря письмово наказав, відповідно до доручення Гімлера, боротися з партизанами в Україні. Українська поліція також повинна була брати участь у боях; командувач СС та поліції Гельвіг наказав, що, якщо члени родин допомагали «бандитам», то уся сім'я підлягала знищенню. Див. справу із НАРБ, 658-1-2 (копія у USHMM, RG 53.002, reel 5).
- 61 Інформація із щоденних рапортів про партизанів командувача СС та поліції Козятина Бехренса, 8 серпня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-32. Також див. рапорт про діяльність окружного керівника СС та поліції Ружина, 5 лютого 1943 р., в якому він звітує про те, що ними було схоплено ще одну жінку, яка забезпечувала партизанів їжею у Погребищі; ДАЖО, Р1452-1-2. Також див. рапорт командувача СС та поліції Козятина Бехренса про діяльність партизанів, ДАЖО, Р1182-1-32.
- 62 У серпні 1942 р. батальйон радянських партизанів пройшов районом Олевська, радянські партизани розстріляли усіх жителів. SD Meldungen Ost, рапорт від 11 вересня 1942 р., NA, RG 242, T-175/R 17/2520242, 2520277–8.
- 63 SD Meldungen Ost, 5 березня 1943р., NA, RG 242, T-175/R 236/2725620.
- 64 Nechama Tek, *Resilience and Courage*, 264–272, 305–306.
- 65 Архіви окружного командувача СС та поліції Козятина, справа Кондратенко, липень–серпень 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-37.
- 66 Можливо, ця група була більшою – до 50 осіб, але під час рейду німці зіткнулися із дванадцятьма. Див. запис від 18 серпня 1943 р. та рапорт від 21 серпня 1943 р., ДАЖО, Р1182-1-37. Члени єврейського руху опору зосереджувались навколо Вінниці.
- 67 Услід за цим убивством 26 серпня 1943 р. було проведено «Aktion Richter», масовий розстріл додаткових «підозрюваних». Бехренс, командувач СС та поліції Козятинського округу, – щоденні рапорти про партизанські напади, ДАЖО, Р1182-1-32.

- 68 Доля Кондратенко у часи війни та в повоєнний період залишається невідомою; записів про неї немає в архівних документах КДБ у Житомирі. У 1996 р. не можна було знайти можливих членів її родини за допомогою телефонного довідника та через відповідні запити.
- 69 Див. «Lagebericht» комісара Ляйзера щодо війни з партизанами та жінок-селянок, які жили у землянках, березень–квітень 1943 р., ДАЖО, P1151-1-45, 9.
- 70 Див. меморандум Ляйзера, «Bolschewistische Grausamkeiten», 27 березня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-137.
- 71 Окрім подорожі до Райху, переможцям також забезпечувався збільшений пайок протягом шести місяців. План Ляйзера щодо пропаганди, 15 березня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-137.
- 72 Ляйзер, «Propagandische Auswertung der Winnizär Morde», 17 липня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-187. Свідчення Якова Арсентійовича Шептура, Вінниця, 28 січня 1979 р., ВАР, 204 AR-Z 122/68, Band III, 78–80. Шептур представив радянську версію щодо масових захоронень, зазначивши, що тіла належали загиблим у різанині 1941 р., вчиненій нацистами, але розповідь міського комісара Вінниці Маргенфельда відповідає архівним записам німців 1943 р. та рапорту Розенберга. Див.: *Amtliches Material zum Massenmord vom Winniza*.
- 73 Цитата із книги: Weiner, *Making Sense of War*, 268, який переклав ці слова із випуску «Вінницьких вістів» за 1 липня 1943 р. Щодо політики місцевих провідників Православної, Греко-католицької та Католицької Церков, див.: Berkhoff, «Was There a Religious Revival...?». Генеральний комісар Клемм повідомляв про розкольницьку політичну діяльність цих церков у своєму звіті від 3 червня 1942 р., ВАК, R6/310.
- 74 Посадовець націонал-соціалістичної партії, який мав зустріч із комісарами, свідчив про вражаючий факт постійно присутньої антиукраїнської «колоніальної» риторики паралельно із фіктивними пропагандистськими заходами. Також, за його спостереженнями, комісари часто скаржилися, що «чим українцям нічого не можна було дати, бо вони цього не цінують» (!); див. рапорт від 23 червня 1943 р., НА, RG 242, T-454/R 92/000193-194.
- 75 Гімлер запропонував план евакуації ще 13 лютого 1943 р., після поразки біля Сталінграду та приблизно у той час, коли збройні загопи СС почали евакуацію із Харкова, який вперше перейшов під контроль Червоної армії 14 лютого. Але широкі плани евакуації не

- впроваджувались у життя аж до кінця літа. Див. Lumans, *Himmler's Auxiliaries*, 247.
- 76 Наприкінці 1943 р. також мали місце певні кадрові ротації. Геншеля замінив новий шеф СС з питань переселення Лафорсе; також було призначено нового керівника NSV, ним став Бутгерайт, який був призначений для допомоги Карлу Керстену, начальнику NSV в житомирському регіоні.
- 77 R.-D. Müller, *Hitlers Ostkrieg und die deutsche Siedlungspolitik*, 208 (документ № 37).
- 78 Станом на квітень 1943 р., коли було складено списки етнічних німців Олевська, Пулина, Романова та інших сусідніх районів, майже половина населення потрапила під третю категорію; їхня кров була частково німецькою (народжені у змішаних шлюбах), але вони вважалися такими, яких можна було онімечити. Приблизно 4500 етнічних німців із Підлубів та Барашова також були переселені швидкими темпами. Див.: Ляйзер, «Lagebericht», березень–квітень 1943 р., ДАЖО, P1151-1-45.
- 79 Протягом 1943 р. Черняхів перетворився на найбільший анклав етнічних німців в околиці, де проживало 9046 фольксдойців; у ньому було вісім дитячих садків та п'ятдесят одна школа. Генеральний комісар Ляйзер оголосив його офіційним поселенням етнічних німців у віданні СС (під керівництвом оберфюрера СС Тшімпке). Фьорстерштадт було сформовано на базі українських населених пунктів Звягеля, Пулина, Коростеня та Горошків; див. наказ Ляйзера, 23 серпня 1943 р., ДАЖО, P1151-1-42. Чисельність етнічного німецького населення у Гегевальді становила 8915 осіб, відповідно до рапорту від 3 серпня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589170.
- 80 Керівники NSV скаржилися, що вони не могли знайти достатньо будинків для поселення ще 574 сиріт. Див. рапорт від 29 серпня 1942 р., ЦДАВОУ, 3206-6-255 (копія у USHMM, RG 31.0002M, reel 6). Цифра 574 взята із рапорту Управління з питань зв'язків з етнічними німцями від 3 серпня 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589170; про заявки на вступ до DVL було оголошено по радіо, так само як і заклик до усіх етнічних німців чоловічої статі віком від чотирнадцяти до двадцяти одного року вступати до організації Гітлерюгенд; див. перелік оголошень, 20 лютого 1943 р., ДАЖО, P1151-1-120.
- 81 Heinemann, «*Rasse, Siedlung, deutsches Blut*», 422.
- 82 У міста Житомир загалом було три крамниці для фольксдойців, проте у них не вистарчало продуктів і обслуговування в них було організо-

ване вкрай неефективно. Див. рапорт Швагера від 26 червня 1943 р., ДАЖО, Р1151-1-120.

- 83 Див. службову записку Ляйзера окружним комісарам та комісіям з питань праці, 31 жовтня 1942 р., ДАЖО, Р1151-1-120.
- 84 Див. звіти про партизанські атаки у січні–лютому 1943 р., в яких етнічні німці зазначалися як жертви партизанів, окружного командувача СС та поліції Ружина, ДАЖО, Р1452-1-2. На початку 1943 р. фольскдойчів було переведено із північних районів, що перебували «під тиском внаслідок партизанської боротьби», до Черняхова, відповідно до «Lagerbericht» Ляйзера за березень–квітень 1943р. У нападі на Гегевальд 8 травня 1943 р. тридцять партизанів пограбували магазин СС та вкрали транспортні засоби; інша атака 12 травня 1943 р. мала місце на північ від Гегевальду в Мозирі. Див.: ЦДАВОУ, 3676-4-480 (копія у USHMM, RG 31.0002M, reel 13). Інші звіти про напади партизанів на етнічних німців знаходяться в ДАЖО, Р1182-1-5. Триста партизанів атакували села етнічних німців у Звягельському районі та вбили десятох чоловік; NA, RG 242, T-454/R 17/000418–420. Етнічних німців також вбивали в Гайсині, де було місце нічлігу колони переселенців, яка йшла із Гальштатта (Дніпропетровська). Сили самооборони етнічних німців помстилися за це в сусідньому селі; див. рапорт головнокомандувача СС та поліції Прюцманна від 16 листопада 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589088–89.
- 85 Див.: «3 архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» 1/2 1999, 428–442. Євреї-втікачі не формували власного руху опору; у них не було вогнепальної зброї, лише певна кількість холодної. У липні 1943 р. багато з них вступило до Ленінського загону Сталінської бригади, у складі якої діяв «єврейський» підрозділ під проводом Давида Мудрика. Див.: Винокурова та ін., ред., *Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление: свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы*, 124. Дякую Вадимові Альцкану за це джерело та допомогу в перекладі. Також дякую пані Винокуровій за підтвердження окремих деталей у листах до мене.

Розділ 9

- 1 Свідчення Хаїма Сатановського у Єлизаветський, *Бердичівська трагедія*, 84.
- 2 Відділ СД у Бердичеві. Щомісячний рапорт про діяльність за вересень 1943 р., ДАЖО, Р1452-1-2.

- 3 У Житомирі етнічних німців–охоронців було прикріплено до 31-го тренувального батальйону гренадерів СС. Їх розмістили уздовж річки із назвою Гегебах, яка протікала від комплексу Гімлера до аеропорту; комплекс було зруйновано частково зусиллями цього батальйону, який перебував під командуванням кампфкоменданта Житомира централь-майора Штрака. Інші етнічні німці–солдати 31-го батальйону були розташовані на Київській вулиці, головній дорозі між Києвом та Житомиром, якою наступала Червона армія. Див. звіт Юнгкунца до штабу Гімлера щодо евакуації в Житомирі, 28 листопада 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 72/2589091–95. Під час евакуації з Бердичева 26 грудня 1943 р. етнічним німцям–керівникам фабрики було наказано продовжувати працювати, щоб забезпечували армію. NA, RG 242, T-454/R 91/000870.
- 4 Телеграма датована 16 листопада, але у ній сказано, що вбивство відбулося 17 листопада 1943 р.; див. телеграму Прюцманна із Вольфсбурга до Гітлера, NA, RG 242, T-175/R 72/2589088.
- 5 Див. рапорт райхскомісара України від 13 листопада 1943 р., ЦДАВОУ (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 11, folder 99). Етнічні німці у цих подорожуючих групах здебільшого були жінками та дітьми; влітку 1943 р. Гітлер та Гімлер проводили агресивну кампанію з призову етнічних німецьких чоловіків в армію та до Ваффен-СС. Дивіться декрет Гітлера про надання німецького громадянства тим іноземним особам німецького походження, які служили в збройних силах, Ваффен-СС та організації Тодта. Етнічні німці, які проживали в Україні станом на 22 червня 1941 р. та підпадали під одну із двох перших категорій Списку німецького народу, також отримували німецьке громадянство і повинні були служити в армії. Декрет Гітлера від 19 травня 1943 р. у ЦДАВОУ, 3206-1-79 (копія у USHMM, RG 31.002M, reel 2). У липні 1943 р. Гімлер своїм наказом закріпив етнічних німців чоловічої статі в Україні за Ваффен-СС; Гімлер попросив Прюцманна, щоб той забезпечив, аби 7000 членів самооборони були призвані на службу не в лави армії, а у Ваффен-СС. NA, RG 242, T-175/R 17/2522910.
- 6 Рапорт начальника СС Юнгкунца в Гегевальді, 7–24 листопада 1943 р., NA, RG 242, T-175/R 17/2589091–9116. «Abschlussbericht», справа проти Фрідріха Бекера (СС та поліція Бердичева), BAL, 204 AR-Z 129/67 IV, 1028-9. Також див. заходи евакуації, службові записки за листопад 1943 р., у ДАЖО, P1151-1-31, P-2375-1-1; «Räumungsbericht des Gebietskommissariats Koziatyn», 8 листопада – 28 грудня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000857–67; «Räumungs-

- massnahmen», 4-та бронетанкова армія, Бердичів, 26 грудня 1943 р., NA, RG 242, T-454/R 91/000870.
- 7 Doris Bergen, «The Volksdeutsche of Eastern Europe and the Collapse of the Nazi Empire, 1944–1945» у *The Impact of Nazism*, eds. Rogers, Steinweis, 107.
 - 8 Не відомо, скільки осіб серед цих етнічних німців були родом із житомирського регіону. Fleischhauer, «The Ethnic Germans under Nazi Rule», у Fleischhauer, Pinkus, *The Soviet Germans: Past and Present*, 101. Про надзвичайно жахливі умови під час евакуації, із згадкою колон переселенців з Гегевальда, див пр.: Harvey, *Women and the Nazi East*, 284. Також див.: Ther, Siljak, eds., *Redrawing Nations*.
 - 9 Бердичів було звільнено 5 січня 1944 р., у той час, як битва за Вінницю тривала аж до 20 березня 1944 р. 1-й Український фронт почав наступ на Бердичів та Вінницю 24 грудня і розгромив німецькі 4-ту та 1-шу бронетанкові армії. Чотири радянські фронти, що пройшли через регіон, мали у своєму складі «двадцять одну об'єднану армію, три танкові та чотири повітряні армії, у складі яких було 2 086 000 солдатів, 31 530 гармат та мінометів, 1908 танків та самохідних гарматних установок, а також 2730 бойових літаків». *Велика Радянська Енциклопедія*, стаття «Правобережна Україна», 20:573.
 - 10 Іван Шинальський, бесіда з автором, 20 травня 1996 р., Житомир, Україна.
 - 11 Начальник поліції порядку України, керівник школи поліції, 22 серпня 1942 р., ДАЖО, P1151-1-147а.
 - 12 «Українське слово» (Житомир), 11 вересня 1941 р., ДАЖО, газетний фонд.
 - 13 У житомирському комісаріаті у грудні 1942 р. було приблизно 9000 українців-поліцаїв (1800 – у мобільних батальйонах, 1000 – в містах та 6000 – в сільській місцевості), ДАЖО, 1151-1-883.
 - 14 Кількість загиблих у Житомирській області становила 220 364, див.: ДАЖО, P2636-1-5, 1–2. Дані по Вінниччині взято із праці: Weiner, *Making Sense of War*, 170.
 - 15 Weiner, *Making Sense of War*, 9–10.
 - 16 Ibid., 192.
 - 17 Golbert, «Holocaust sites in Ukraine», 219.
 - 18 Короткий аналіз сучасної України у світлі її історії колоніального панування та тоталітаризму міститься у праці: Motyl, *Dilemmas of Independence*.
 - 19 Golbert, «Holocaust sites in Ukraine», 219.